

Stimuleringsprogramma SOCIALE COHESIE

Brochure

Voor algemene informatie over het programma Sociale Cohesie kunt u zich wenden tot:

Bureau Sociale Cohesie

Mw.drs. P.G. Vogel, *secretaris*
Postbus 93138
2509 AC Den Haag
070 - 3151945

Informatie over de deelprogramma's is te verkrijgen bij:

Bureau

**Maatschappelijke Participatie, Binding en
Betrokkenheid**

Medewerkers: Mw.dr. W. A. van Donselaar,
beleidsmedewerker
Mw. J. van Rossem
secretariaat

Bezoekadres: Laan van Nieuw Oost Indië 16
2593 BT Den Haag

Postadres: Postbus 93138
2509 AC Den Haag

Telefoon: 070 - 3151945
Fax: 070 - 3832841
E-mail: PBB@NWO.NL

Bureau

**De Nederlandse Multiculturele en
en Pluriforme Samenleving**

Mw.drs. E.M. van de Meent-Nutma
secretaris
Mw. E. Croes
secretariaat

Laan van Nieuw Oost Indië 131
2593 BM Den Haag

Postbus 93138
2509 AC Den Haag

070 - 3440828
070 - 3471623
MPS@NWO.NL

Uitgave maart 2000

INHOUD

1. Woord vooraf

2. Het stimuleringsprogramma Sociale Cohesie

- 2.1. Sociale cohesie
- 2.2. Een stimuleringsprogramma

3. Het deelprogramma De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving

- 3.1. Korte beschrijving van het programma
- 3.2. Aard en opbouw van het programma
- 3.3. Doel- en vraagstellingen
- 3.4. Onderzoekclusters
 - a. Conceptueel-theoretische vraagstukken
 - b. Identiteitsconstructie
 - c. Netwerkvorming
 - d. Rechtshandhaving en normontwikkeling
 - e. Economische verzelfstandiging en informalisering
 - f. Cultuur en Gezondheid
- 3.5. Literatuurlijst

4. Het deelprogramma Maatschappelijke Participatie, Binding en Betrokkenheid

- 4.1. Korte beschrijving van het programma
- 4.2. Begrippen, samenhangen en doelstelling van het programma
- 4.3. Risico's voor sociale cohesie
- 4.4. 'Exit, Voice and Loyalty' als interdisciplinaire dimensionering
- 4.5. Het institutionele aspect als focus
- 4.6. Velden van onderzoek
 - a. Opvoeding, onderwijs en vorming
 - b. Arbeid en inkomen
 - c. Zorgarrangementen
- 4.7. Literatuurlijst

5. De organisatie van het programma

- 5.1. Organisatiestructuur
- 5.2. Samenstelling van de programmaraad en de stuurgroepen
- 5.3. Verankering van het programma
- 5.4. Looptijd en financiële omvang
- 5.5. Het uitzetten van het onderzoek

1. WOORD VOORAF

Sociaal-wetenschappelijk onderzoekers uit verschillende disciplines hebben geconstateerd dat zich sinds het midden van de jaren zestig in onze samenleving zeer grote maatschappelijke veranderingen hebben voltrokken. Die zijn niet uniek voor Nederland; ze deden zich in geheel West Europa voor. Demografen hebben er een speciale term voor bedacht. Zij spreken van een Tweede Demografische Transitie. Dit om aan te geven dat, na de overgang die zich bij de eeuwwisseling voordeed, de drie componenten van bevolkingsgroei - geboorte, sterfte, en migratie - opnieuw fundamentele verandering ondergingen. De gemiddelde levensverwachting bij de geboorte steeg onverwacht sterk, tot meer dan 80 jaar voor vrouwen. Het vertrek van landgenoten naar den vreemde werd vervangen door de instroom van vreemdelingen. Het trouwen en krijgen van kinderen is niet langer vanzelfsprekend; het zijn opties geworden, die men al dan niet kan benutten. Bij precieze meting blijken alle aspecten van huwelijks-sluiting en gezinsvorming aan verandering onderhevig te zijn geweest. Het toepassen van geboorten-regeling om ongewenste zwangerschappen te voorkomen, werd vervangen door een systeem waarbij met anticonceptie slechts wordt gestopt als een zwangerschap gewenst is. En, terwijl het in gezinnen lang om de kinderen draaide, en de ouders terwille van de kinderen bij elkaar bleven ook al ging hun liefde verloren, staat nu de relatie tussen het paar centraal. De verschijningsvorm van gezinnen is verveelvuldigd. Families strekken zich over 3 of 4 generaties uit; overgrootouders zitten met achter-kleinkinderen aan tafel. De families zijn echter ook versmald. Slechts weinig jongeren hebben de sliert van neefjes en nichtjes die vroeger koperen huwelijksfeestjes tot onvergetelijke gebeurtenissen maakten. Standaard gedragspatronen zijn goddeels verdwenen. Jonge volwassenen verlaten het ouderlijk huis op heel verschillende wijze. Sommigen zoeken alleen een flat of kamer, anderen gaan samen wonen met een partner, nog weer anderen gaan trouwen en stichten direct een gezin, men kan echter ook eerst samenwonen, een kind krijgen, en dan pas trouwen. Er is een geweldige variatie aan gedrag. Het conferentie-Engels vindt allerlei termen uit om het nieuwe gedrag te karakteriseren. 'Boomerang-kids' zoeken de 'hotel-family' weer op als cohabitatie op een teleurstelling uitloopt, en de 'sandwich-generatie' wordt bijkans platgedrukt tussen de reeksen verplichtingen die werk, kinderen, en de hulp- en aandacht vragende, 'oldest-old' van de familie met zich brengen.

De met het aantrekken van gastarbeiders op gang gekomen internationale migratie, heeft een permanent karakter gekregen. De 'schoonzoon-fabriek' is de plaats waar door gezinshereniging of -vorming instromende verwanten in het gastland hun eerste werkervaring opdoen. De multi-etnische samenleving is een feit geworden. Door de groeiende verscheidenheid aan gedrag en opvattingen, lijkt de samenleving onbestuurbaar te worden; verliest ze haar cohesie niet?

Het is begrijpelijk, en gelukkig, dat NWO in nauwe samenwerking met een aantal departementen kon besluiten een speciaal onderzoeksprogramma te richten op de talrijke vragen en problemen die de bovengeschetste ontwikkelingen oproepen.

Het in deze brochure beschreven grootschalige onderzoeksprogramma 'Sociale Cohesie' zal met verve en toewijding worden uitgevoerd. Er is al veel voorwerk voor verzet. Het richt zich op theoretische verdieping, doch wil ook dienstbaar zijn. Ik heb niet de illusie, en wil die ook bepaald niet wekken, dat de resultaten beleidsmakers pasklare antwoorden zullen bieden. Bovendien, in onze onoverzichtelijke, geïndividualiseerde samenleving is besturing door regulering eigenlijk geen optie meer. Ik vertrouw er wel op, dat een goede analyse en beschrijving van processen, van variaties en tendensen, het eenvoudiger zal maken om door selectieve bijsturing ongewenste ontwikkelingen te voorkomen en andere juist te bevorderen.

Prof Dr. D.J. van de Kaa
Voorzitter Programmaraad

's-Gravenhage, maart 2000

2. HET STIMULERINGSPROGRAMMA SOCIALE COHESIE

2.1. Sociale cohesie

Ingrijpende veranderingen in onze hedendaagse maatschappij hebben bestaande verbanden in onze maatschappij aan het wankelen gebracht. Individualisering en heroriëntering op andere vormen van solidariteit, bredere spreiding van de welvaart over groepen, versterking van de markt en van marktgedrag die gepaard gaat van afbraak van collectieve verbanden, het zijn de verschijnselen die het bestaan en de waarde van -voldoende - sociale cohesie ter discussie stellen. De bindingen van mensen aan en de verbondenheid met sociale verbanden van gezin, school, buurt, vereniging tot onderneming, plaatselijke en centrale overheid en politieke partijen zijn van hun traditionele ankers los geraakt en alles behalve vanzelfsprekend meer. Openlijk wordt de vraag gesteld of er onder invloed van die transformaties nog voldoende sociale cohesie is. In allerlei internationale programma's wordt het vraagstuk van sociale cohesie prominent op de agenda geplaatst.

De transformaties van sociaal-economische, geopolitieke en culturele verhoudingen die zich in de laatste decennia van deze eeuw op allerlei terreinen met een tot nu toe ongekenne snelheid hebben voltrokken, manifesteren zich in de maatschappij van de eenentwintigste eeuw in velerlei vormen. In Nederland manifesteert het culturele perspectief van dit transformatieproces zich onder meer in een grotere onzekerheid maar ook in een grotere variëteit in relaties in het privé-domein en een toegenomen multiculturaliteit. De binding van mensen aan en hun betrokkenheid bij groepen en organisaties verandert naar vorm en inhoud en met heel wisselende snelheid. Het normen- en waardenpatroon als richtinggevend en gedrag-bepalend verschuift en lijkt aan samenbindende kracht in te boeten. Er ontwikkelen zich nieuwe handelingspraktijken, meer en meer gebaseerd op hulpbronnen die op de maat van het individu zijn gesneden. Participatie aan de maatschappij in haar verschillende schakelingen wordt afhankelijker van de ontwikkeling van kennis en vaardigheden van het individu. Enerzijds is er de 'afbraak' van verzuiling en verzwakking van het daarop gebaseerde middenveld, anderzijds en tegelijkertijd komen nieuwe sociale bindingen op. Bestaande sociale verbanden als gezin, school, buurt, bedrijfs- en beroepsorganisaties, kerken en geloofsgemeenschappen en allerlei maatschappelijke verenigingen hebben naar plaats, belang en intensiteit grote veranderingen ondergaan. In geo-politieke zin markeren de Verdragen van Maastricht en Amsterdam het geleidelijke soevereiniteitsverlies van de nationale staat dat zich uit in het streven naar verdere éénwording van Europa zowel in economische als politieke zin. De economische soevereiniteit was reeds afgebrokkeld door de koppeling van de gulden aan de D-mark en vervolgens het laten opgaan in een gemeenschappelijke Europese munt. Het nationaliteitsgevoel staat onder druk, identificatie met - al dan niet nationale grenzen overschrijdende - regio's lijkt aan belang te winnen. De 'val van de muur' heeft een opening gebracht naar centraal en midden en ook Oost-Europa waarmee de Europese ruimte verder werd uitgebreid. Vervolgens werd onze wereld 'verkleind' door een voortgaande mondialisering die vooral te danken is aan de stormachtige ontwikkeling van de informatie- en communicatietechnologie.

De voortschrijdende schaalvergroting roept ook tegenkrachten op in de vorm van decentraliserings- en deregulerings-tendensen. Mondialisering en localisering zijn blijkbaar twee elkaar voedende en vormende processen. De belevingswereld wordt zowel groter als kleiner. In dit decor verschuiven ook de sociaal-economische krachtsverhoudingen, inclusief de arbeidsverhoudingen. Dit gebeurt deels onder invloed van exogene factoren zoals ingrijpende wijzigingen in internationale samenwerkingsverbanden, een vrijwel onbegrensd verkeer van kapitaal en kennis, de snelle opkomst van nieuwe informatie- en communicatietechnologie en een groeiende migratie. Daarnaast spelen meer endogene factoren een rol zoals de evolutie van normen- en waardenpatronen met betrekking tot emancipatie en gelijkberechtiging.

Dergelijke ingrijpende processen hebben uiteraard grote invloed op de aard en mate van sociale cohesie, hier omschreven in termen van bindingen en verbondenheid tussen verschillende eenheden, de kleinste inbegrepen, in een sociaal systeem. Deze bindingen omvatten zowel functionele samenhang, c.q. instrumentele coördinatie, als ook lotsverbondenheid ofwel solidariteitsgevoelens. Hierbij moet men erkennen dat sociale cohesie het karakter heeft van een tweesnijdend zwaard. Cohesie is immers gebaseerd op het trekken van grenzen, het maken van verschil tussen 'wij' en 'zij'. Tegelijkertijd bindt en scheidt cohesie. Het proces van 'insluiting' zorgt tegelijkertijd voor 'uitsluiting'

van anderen. Het begrip sociale cohesie richt de aandacht op de problematische, nog niet goed begrepen verhouding tussen datgene wat mensen als individu doen (het micro-niveau van interdependente individuele handelingen) en de collectieve processen en structuren (het macro-niveau). Zo laat de wisselwerking tussen micro- en macro-niveau zich uitwerken in de vraag hoe mechanismen of determinanten waaronder micro-verhoudingen in gezin of primaire groep, doorwerken in omvattender maatschappelijke structuren en omgekeerd.

Het stimuleringsprogramma Sociale Cohesie, waarin NWO en een aantal departementen participeren, richt zich op het in kaart brengen en het theoretisch uitdiepen van deze problematiek, en het ontwikkelen van perspectieven die voor het beleid relevant zijn.

2.2. Een stimuleringsprogramma

De in de vorige paragraaf beschreven complexe en veelomvattende problematiek staat centraal in het stimuleringsprogramma Sociale Cohesie. In het Wetenschapsbudget 1997 is - in reactie op de aanbeveling in het rapport van de Overlegcommissie Verkenningen (OCV) Een strategie voor de sociale wetenschappen - de wenselijkheid uitgesproken van een breed, multidisciplinair programma Sociale Cohesie. Doel van dit programma zou moeten zijn meer kennis en inzicht te krijgen in de mogelijkheden en bedreigingen van de sociale cohesie in de Nederlandse samenleving. Het programma heeft tevens de opdracht meegekregen om aan te sluiten bij strategische onderzoeksvragen van de departementen die passen in een verschuiving van het overheidsbeleid van bestrijding naar preventie.

Het te ontwikkelen stimuleringsprogramma moet zich richten op:

- versterking van de fundamenteel-strategische kennis in de maatschappij- en gedragswetenschappen, in het bijzonder de theorievorming op het gebied van sociale cohesie;
- versterking van multidisciplinair onderzoek op dit terrein, in het bijzonder versterking van de samenwerking tussen geesteswetenschappen en maatschappij- en gedragswetenschappen;
- versterking van wetenschappelijke kennis die zich oriënteert op maatschappelijke en beleidsvraagstukken;
- de totstandkoming van zichtbare en herkenbare kernen van multidisciplinaire expertise op het gebied van sociale cohesie in brede zin;
- de opbouw van een kennisreservoir, inclusief datastructuur voor sociaal-wetenschappelijke gegevens, ter ondersteuning van het beleid.

De (toenmalige) minister van OCenW verzocht NWO, i.c. het Gebiedsbestuur Maatschappij- en Gedragswetenschappen, om in overleg met betrokken departementen een strategisch onderzoeksprogramma Sociale Cohesie te ontwerpen. Het Gebiedsbestuur Maatschappij- en Gedragswetenschappen organiseerde daartoe in 1997 twee bijeenkomsten. Tijdens deze bijeenkomsten presenteerden verschillende belangstellende departementen hun ideeën ten aanzien van het thema sociale cohesie en werd vanuit verschillende onderzoekscholen een presentatie gegeven van mogelijk onderzoek. Gegeven de ambities van het stimuleringsprogramma Sociale Cohesie, in combinatie met de complexiteit en omvattendheid van datgene wat tot sociale cohesie wordt gerekend, koos NWO voor het uiteenleggen in twee deelprogramma's. Naast het reeds bestaande programma "De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving" besloot zij het programma "Maatschappelijke Participatie, Binding en Betrokkenheid" op te zetten.

Begin 1997 had NWO het programma "De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving", gestart. Dit programma was ontwikkeld in het kader van het meerjarenplan 1996-2001 van NWO Kennis Verrijkt, waarin gekozen werd voor vernieuwend, grensverleggend interdisciplinair onderzoek. Een gezamenlijk voorstel van het gebied Geesteswetenschappen en het gebied Maatschappij- en Gedragswetenschappen voor onderzoek op het terrein van de multiculturele samenleving werd in oktober 1996 door het Algemeen Bestuur van NWO goedgekeurd. Het Algemeen Bestuur stelde vervolgens een stuurgroep in onder voorzitterschap van prof.dr. A. de Ruijter.

Het Gebiedsbestuur voor de Maatschappij- en Gedragswetenschappen stelde in mei 1997 een voorbereidende stuurgroep in, onder voorzitterschap van prof.dr. D.J. Wolfson, om binnen het

stimuleringsprogramma Sociale Cohesie de tweede pijler “Maatschappelijke participatie, binding en betrokkenheid” tot ontwikkeling te brengen. Na afronding van dit ontwikkelingstraject werd eind 1998 een stuurgroep ingesteld met als voorzitter prof.dr. A.Ph.C.M. Jaspers. Binnen dit programma wordt de aandacht gericht op onderzoek naar het cohesievraagstuk in zijn institutionele dimensie in relatie tot drie aandachtsvelden, te weten opvoeding, onderwijs en vorming, arbeid en inkomen en zorgarrangementen.

Beide deelprogramma's vallen onder het toezicht van een overkoepelende programmaraad. Op deze wijze zijn de onderscheiden deelprogramma's bestuurlijk-organisatorisch verbonden. De programmaraad, onder voorzitterschap van prof.dr. D.J. van de Kaa, kwam in maart 1999 voor het eerst bijeen.

De twee deelprogramma's zijn ook inhoudelijk duidelijk complementair. Dat betreft de keuze van de problematiek die centraal staat alsmede het conceptuele kader, de theoretische benadering en de bijdragen die de verschillende disciplines (kunnen) leveren. Doel van beide programma's is het inzicht geven in het ontstaan en de (gevaaren van) afbraak van sociale cohesie. Complementariteit is er ook in die zin dat het verschil in de beide programma's wat betreft de onderliggende theorieën filtering en selectie van mogelijk vruchtbare verklaringen zal bevorderen. Het essentiële onderscheid tussen beide deelprogramma's betreft de wijze waarop de maatschappelijke context waarin de processen worden bestudeerd, opgevat wordt. In het deelprogramma "De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving" (MPS) wordt de maatschappelijke context primair opgevat als een conglomeraat van arena's waarin groepen mensen samenwerken en elkaar beconcurreren, waarbij zij gebruik maken van hun hulpbronnen, door Bourdieu benoemd als cultureel, sociaal, politiek-juridisch en economisch kapitaal. Het programma richt zich in het bijzonder op etnisch van elkaar onderscheiden groepen. Het deelprogramma “Maatschappelijke Participatie, Binding en Betrokkenheid” (PBB) vertrekt vanuit de maatschappelijke context, en beziet hoe gemeenschappelijk gedragen normen en waarden en hoe formele en informele institutionele bindingen ontstaan en veranderen. Daarbij betrokken wordt de invloed van 'role models', politiek, media en andere actoren op de handelingsperspectieven van mensen en daarmee op de processen die sociale cohesie bevorderen of belasten.

Om de complexe problematiek in de verschillende domeinen van onze samenleving te doorgronden is gekozen voor het uiteenleggen van onderzoeksthema's binnen de genoemde analytische kaders. De inbreng van de verschillende disciplines, de betrokkenheid van ervaren wetenschappers en de strategische vragen vanuit de overheid (de departementen) zullen de uiteindelijke invulling van het programma bepalen.

Het programma wil de verbinding leggen tussen het arena-perspectief waarin de verschillende actoren hun hulpbronnen ontwikkelen en inzetten ter bereiking van hun doelen, en het institutionele perspectief van condities waarin en waaronder sociale cohesie in processen van binding en betrokkenheid en deelname aan het veelvormige maatschappelijke leven wordt gevormd of bedreigd.

3. HET DEELPROGRAMMA DE NEDERLANDSE MULTICULTURELE EN PLURIFORME SAMENLEVING

3.1. Korte beschrijving

De Nederlandse samenleving wordt al sinds eeuwen gekenmerkt door een grote mate van openheid en pluriformiteit. De laatste decennia lijkt de aard van deze pluriformiteit gewijzigd. Nu spreekt men van een multiculturele samenleving, onder meer door een grote instroom van mensen uit andere culturen en gebieden.

Opvallend is het verschil in waardering van pluriformiteit en multiculturaliteit. Verscheidenheid wordt op een aantal terreinen gezien als een verrijking; als een bron van alternatieven waaruit gekozen kan worden. Op andere gebieden daarentegen komen problematische kanten van deze pluriformiteit naar voren. Gewezen wordt op de dreiging van het uiteenvallen van de samenleving in gescheiden en elkaar bestrijdende groepen met alle negatieve gevolgen voor sociale cohesie van dien.

De vraag dringt zich op welke veranderingen zich werkelijk hebben voorgedaan; wat is hun aard en hoe zijn ze te verklaren? Daarnaast is het van belang hun gevolgen scherp in beeld te krijgen en aandacht te besteden aan de waardering voor de bedoelde veranderingen en hun gevolgen: onder welke specifieke condities en in welke situaties wordt verscheidenheid als problematisch ervaren? Onder welke voorwaarden heeft de huidige vorm van pluriformiteit en multiculturaliteit negatieve effecten op de sociale cohesie van de samenleving?

De problematiek inzake de multiculturele samenleving is zeer complex en omvattend. Daarom moet onderzoek hiernaar diepgaand, historisch-vergelijkend en interdisciplinair zijn. Alleen dan kunnen de talrijke vragen die deze problematiek oproept in onderlinge samenhang aan de orde komen. In het programma **De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving** worden verschillende disciplines uit meerdere wetenschapsgebieden gebundeld teneinde deze vragen in een nieuw perspectief te plaatsen en een beantwoording ervan dichterbij te brengen.

3.2. Aard en opbouw van het programma

Al vijftig jaar wordt in Nederland onderzoek gedaan naar de multiculturele samenleving. Het overgrote deel van het tot op heden verrichte onderzoek op dit gebied is toegepast van aard, betreft momentopnamen of ontwikkelingen op korte termijn, is monodisciplinair en concentreert zich op maatschappelijke problemen. Een gevolg hiervan is dat het vraagstuk van de multiculturele samenleving vooral is gezien in termen van sociaal-economische achterstand en maatschappelijke ongelijkheid, of in termen van minderheden als aparte culturele entiteiten. De problematiek betreft echter de algemenere kwestie van cohesie en integratie in een ook in velerlei andere opzichten pluriforme samenleving. Traditioneel is de Nederlandse - en West-Europese - samenleving immers opgebouwd uit vele minderheden (bijv. godsdienstige en sociaal-economische), waarvan een deel van allochtone oorsprong. Dit stelt de vraag waarom 'multiculturaliteit' als specifieke vorm van pluriformiteit door de overheid primair wordt gedefinieerd als een maatschappelijk probleem. Ondanks de grote stroom publicaties is er nog steeds onvoldoende inzicht in de complexe verstrengeling van economische, sociale, politiek-juridische, cultureel-historische, talige en psychologische dimensies die op verschillende niveaus een rol spelen bij het samenleven van verschillende groepen binnen een maatschappij.

Onderzoek binnen het programma De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving dient rekening te houden met de verwevenheid en dynamiek van de verschijnselen van de multiculturele samenleving. Dat vereist een interdisciplinair kader, waarin verschillende wetenschapsgebieden met elkaar samenwerken.

De relatief lange looptijd van het programma (acht jaar) biedt de gelegenheid bepaalde processen gedurende langere tijd systematisch te volgen waardoor ontwikkelingen op langere termijn en trends in kaart gebracht kunnen worden. Hierdoor wordt het zicht op onderlinge determinanten bevorderd. In plaats van te streven naar een systematisch encyclopedisch overzicht van mechanismen en processen tussen alle bestaande groepen (meerderheden en minderheden), die tezamen de moderne samenleving vormen, is gekozen voor een meer strategische exemplarische benadering. Een

concentratie op etnische minderheden in het kader van een meer omvattend perspectief op pluriformiteit en multiculturaliteit biedt hiertoe mogelijkheden. Een dergelijk meer omvattend kader vereist hernieuwde analyse en synthese van bestaande empirische studies, alsmede aandacht voor de ontwikkeling en verdere uitwerking van begrippen, theorieën en methodologie.

Uitgangspunt is een conceptueel kader waarin de samenleving wordt voorgesteld als een arena waarin actoren elkaar insluiten of uitsluiten, met elkaar samenwerken of elkaar beconcurreren. Door middel van symbolische, sociale, politiek-juridische en economische hulpbronnen proberen deze actoren hun doelen te verwezenlijken.

Gekozen is voor een thematische ordening van het onderzoekprogramma. Naast

- a) een meer algemeen synthetiserend en conceptualiserend-theoretiserend deel wordt een vijftal clusters onderscheiden, te weten:
- b) identiteitsconstructie
- c) netwerkvorming
- d) rechtshandhaving en normontwikkeling
- e) economische verzelfstandiging en informalisering
- f) cultuur en gezondheid

Daarnaast is er plaats voor onderzoek dat de grenzen van de clusters overstijgt.

Een belangrijke component van het programma betreft de theoretische onderbouwing van empirisch onderzoek, de instrumentontwikkeling en het geschikt maken van resultaten van fundamenteel-theoretisch onderzoek voor toepassing. In deze vooral conceptualiserende, methodologische en synthetiserende studies worden aard en functioneren van pluralisme in empirisch-theoretische zin uitgewerkt. Ook worden om het gevaar van versplintering van het programma in detailstudies te vermijden synthetiserende studies uitgevoerd, waarin het onderzoek in en tussen bepaalde onderzoeksclusters in een omvattend vergelijkend kader wordt geplaatst om onderliggende mechanismen en determinanten bloot te leggen. Tenslotte maken de epistemologische en methodologische vraagstukken van interculturele, c.q. intra- en internationale en historische vergelijking onderdeel uit van de kern van het programma.

Het programma kenmerkt zich door een duidelijk methodisch pluralisme en door een nadruk op longitudinaal en internationaal vergelijkend onderzoek. Naast en door elkaar worden - uiteraard niet binnen elk deelprogramma in even sterke mate - dataverzamelings- en analysetechnieken uit de gehele alpha-gamma hoek worden gebruikt. Naast (quasi)experimenten, surveys en veldonderzoek, zal er met name ook ruimte zijn voor archief- en literatuuronderzoek, participerende observatie, document-, verloop- en conversatie-analyse, veelal vanuit de 'extended case' optiek.

Voor zover mogelijk zullen statistische analyses worden uitgevoerd op relevant materiaal. In Nederland is dit onder meer afkomstig van het CBS, ISEO, SCP en uit diverse onderzoeksprogramma's op terreinen als arbeidsloopbaan en arbeidsmarktparticipatie, schoolloopbaan en schoolparticipatie, stratificatie- en mobiliteitsonderzoek, levenslooponderzoek van met name jongeren etc. Op Europees niveau kunnen gegevens betrokken worden van Eurostat en de OESO. Het statistisch materiaal dat beschikbaar is, leent zich eveneens voor het uitvoeren van relevante secundaire data-analyses.

3.3. Conceptueel kader

Een coherent onderzoeksprogramma voor het thema *De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving* vereist keuzes ten aanzien van de door de deelnemers te hanteren begrippen en theoretische kaders. Hieronder worden achtereenvolgens de kernbegrippen samenleving, cultuur, multiculturaliteit en migratie beknopt aan de orde gesteld, uiteraard inclusief de relaties tussen deze begrippen. Er wordt met andere woorden een globaal model van de multiculturele en pluriforme samenleving geschetst.

3.3.a. Samenleving

De samenleving vormt een complexe machinerie. Zij bestaat uit een zich voortdurend wijzigende,

bonte verzameling instituties, conventies en routines. Deze in steeds wisselende combinaties opererende configuratie reguleert het handelen van haar leden. Dit komt tot uiting in institutionaliseringsprocessen op velerlei niveau met verschillende (typen) actoren. Bij deze processen wordt voortdurend onderscheid gemaakt tussen 'binnen' en 'buiten'. Degenen die er bij betrokken zijn, trekken een denkbeeldige lijn die hen in staat stelt 'wij' en 'zij' te onderscheiden en zelfs te scheiden. Deze zelfdefiniëring in termen van wij-zij varieert al naar gelang de sociale context en vormt zowel bron als uitkomst van collectief gedrag. Bovendien kan de context gebonden definitie van identiteiten gezien worden als een functie van de cultureel uiteenlopende sociale praktijken met betrekking tot het persoon-zijn. Wanneer deze veranderen, wijzigt ook de context gebonden definitie van identiteiten. Zelfbeelden ontwikkelen zich bovendien in directe wisselwerking met de beelden die andere actoren zich vormen. Groepsidentiteiten en positioneringen zijn als gevolg van interacties en nieuwe ervaringen voortdurend aan verandering onderhevig.

Het verwerven van inzicht in deze veranderingen wordt steeds gecompliceerder vanwege een aantal onderling verbonden processen. Allereerst is er een toenemende complexiteit en turbulentie van de samenleving op de drempel van de 21ste eeuw. Men ziet toenemende incorporatie in een wereldbestel; er ontwikkelt zich een economisch wereldsysteem met eigen wetmatigheden en regels. Dit transnationaal stelsel gaat gepaard met een groei van wederzijdse afhankelijkheden en een verdichting van relaties en interacties, zodanig zelfs dat gesproken wordt van een 'global village'. Als gevolg onder meer van ontwikkeling van de technologie - met name nieuwe communicatie- en transportmiddelen - vindt sinds een aantal decennia een massale mondiale uitwisseling van personen, goederen en denkbeelden plaats. Zo vestigden zich in Noordwest Europa miljoenen inwoners van landen rond de Middellandse Zee. Uit de voormalige koloniën kwam een exodus op gang naar de oude metropolen. Men raakt met elkaar verbonden in wereldomspannende netwerken. Transnationale en transcontinentale migranten, die vanwege werk, onderwijs of politieke redenen verhuizen, maken voor kortere of langere tijd kennis met andere samenlevingen en culturen. Daarnaast wordt men in praktisch alle samenlevingen via toerisme, media en consumptiegoederen geconfronteerd met aspecten van andere culturen. Deze grootscheepse internationale zich wijzigende stromen van mensen, goederen, ideeën en ideologieën heeft wereldwijd tot een zekere mate van homogenisering geleid. Overal dringen nieuwe stijlen van consumptie (kleding, gebruiksvoorwerpen, voedsel) door; bepaalde talen worden steeds belangrijker als taal van internationale communicatie en overal worden gestandaardiseerde tijd-, geld- en expert-systemen ingevoerd. Ontwikkelingen van politieke, ideologische, religieuze en culturele aard, die aanvankelijk verbonden lijken met een bepaalde regio, culturele groep of tijdperk, vinden hun weerklank in grote delen van de wereld. Tegelijkertijd ziet men, in wisselwerking met mondialisering op bepaalde terreinen, echter ook toenemende fragmentarisering, alsmede groei van lokale of zelfs geïndividualiseerde identiteiten en culturele verscheidenheid (cf. Featherstone 1990; Hannerz 1992), onder meer als gevolg van een toenemend aantal alternatieven bij het kiezen of opgelegd krijgen van samenlevingsvormen en sociale en culturele identiteiten. Bij het begrip multiculturaliteit wordt veeleer gedacht aan (sub)culturele differentiatie, aan heterogenisering op cultureel gebied van de dominante groepen dan aan de etnische vorm ervan. Het gaat echter evenzeer om verscheidenheid langs lijnen van regio, sociale klasse, leeftijd, sekse etc. Ook binnen etnische minderheden ziet men overigens de onvermijdelijke toename van culturele heterogenisering. Al deze processen worden gedragen door interculturele communicatie.

Om deze processen te doorgronden, kan men de samenleving zinnebeeldig voorstellen als een arena waarin actoren met behulp van bepaalde hulpbronnen hun doelen trachten te verwezenlijken. Zij doen dit deels in coalitie, deels in concurrentie met elkaar. Het mechanisme van de in- en uitsluiting is daarbij cruciaal. Sociale actoren vormen coalities en sluiten daarmee per definitie anderen uit. De uitgesloten hoeven dat niet in alle gevallen te betreuren. Zij kunnen streven naar integratie met behoud van of (her)uitvinding van de eigen cultuur. De uitgesloten kunnen ook assimileren of juist separatie voorstaan. Tenslotte is ook marginalisatie een mogelijke reactie of uitkomst. Er zijn met andere woorden allerlei mogelijke combinaties tussen het al dan niet aangaan van intergroepscontact en het al dan niet behouden van de eigen cultuur. Separatie en marginalisatie kunnen een reactie vormen op uitsluiting door een meerderheid, maar kunnen ook min of meer zelfgekozen zijn.

Ten aanzien van deze interacties is bekend dat bepaalde minderheden veranderingen teweeg kunnen brengen door het creëren van een conflict of het verwerpen van bestaande normen en waarden, waardoor zij onzekerheid veroorzaken bij de meerderheid. Op deze wijze tonen deze minderheden dat zij een alternatieve positie hebben.

Het totale verhoudingspatroon tussen meerderheden en minderheden bestaat dus uit een combinatie van een relatief groot aantal patronen van interactie. Het analyseren van al deze patronen is van

belang voor het verwerven van zicht op en inzicht in de aard van de relaties tussen maatschappelijke en culturele invoeging of uitsluiting.

Wanneer deze metafoer van de arena met daarin elkaar in- en uitsluitende, dus samenwerkende en elkaar beconcurrerende actoren uitgebreid wordt met de tijdsdimensie, ziet men hoe belangrijk het is op welk moment actoren de arena betreden. De op enig moment bestaande maatschappelijke configuratie bepaalt in hoeverre nieuwkomers, of het nu jongeren zijn of migranten van elders, gelegenheid krijgen zich een aantrekkelijke positie te verwerven - of anders gezegd, in hoeverre hun een onaantrekkelijke positie wordt toegewezen.

Van groot belang hierbij is aandacht te schenken aan (de afbrokkeling van) de verzorgingsstaat. De verzorgingsstaat werd vooral ontwikkeld als 'corrector' op het onvermogen van individuen en primaire verbanden om te zorgen voor haar zwakste leden. Met zijn universele logica van rechten en aanspraken heeft de verzorgingsstaat oude gemeenschapsplichten overbodig gemaakt. Zij heeft daarmee een ontbindend effect gehad op familiale, culturele en lokale gemeenschappen. Echter, een effect van de recente afslanking van de (Nederlandse) verzorgingsstaat is het vergroten van de bestaansrisico's van groepen zwakkeren. In samenhang met de geleidelijke transformatie van de 'staat als centrum van macht' die de zorg voor haar burgers op zich neemt naar de 'staat als grens', waar vooral de criteria van lidmaatschap van de samenleving centraal staan en waar sprake is van een erodering van collectieve verantwoordelijkheid (cf. Detrez & Blommaert 1994), lijkt zich op zijn minst gedeeltelijk een maatschappelijke onderklasse te vormen¹. Hierdoor gaan zich in Nederland - evenals in andere hoogontwikkelde landen - processen afspelen die tot voor kort als kenmerkend voor de Derde Wereld werden gezien. Groepen personen, die gedurende hun hele leven of tijdens een bepaalde levensfase op velerlei terreinen (arbeid, gezondheid (szorg), huisvesting, onderwijs, burgerschap) zijn uitgesloten, worden steeds meer geconfronteerd met de consequenties van de afwezigheid van beschermende structuren, c.q. vangnetten van het sociale zekerheidsstelsel. Door afbrokkeling van de beschermende structuren neemt informalisering toe, want de armen zullen hun overlevingsstrategieën blijven ontwikkelen en die aanpassen aan veranderende institutionele omstandigheden².

Het terugtreden van de overheid in westerse verzorgingsstaten heeft niet alleen gevolgen voor cohesievraagstukken maar ook voor sociale ongelijkheid. Sinds de jaren '70 (VS) en '80 (Europa) is er een einde gekomen aan een ontwikkeling naar minder ongelijkheid. Zowel inkomens- als vermogensongelijkheid nemen weer toe. Door sommigen wordt verregaande polarisering van de inkomensverhoudingen verwacht, die tot een tweedeling binnen samenlevingen zou leiden. Anderen signaleren in plaats hiervan of parallel hieraan een fragmentering van de klassenstructuur. Het gaat daarbij in toenemende mate om de differentiële toegang tot het formele arbeidsbestel. Een steeds grotere categorie mensen komt langdurig buiten het formele arbeidsproces te staan. Niet alleen opleiding en milieu van herkomst maar ook factoren als etniciteit en gender spelen daarbij een belangrijke rol. Het gevaar bestaat dat bepaalde minderheden in de woorden van De Swaan (1992) "als een duister en dicht sediment aan de onderkant van de samenleving zullen neerslaan, dat zij een permanente onderklasse zullen gaan vormen". De nota van Minister Melkert (1995), getiteld *De andere kant van Nederland* toont duidelijk dat men zich van dit gevaar bewust is³.

In- en uitsluiting, positieverwerving en positietoewijzing worden niet alleen bepaald door de hulpbron-

1. Zij stellen (1994: 9-10): "In het politieke denken is de centrale vraag niet langer welke rol een staat kan spelen in het in stand houden van de welvaartsstaat, maar wie nog deel kan hebben aan de voorzieningen van die welvaartsstaat. De nadruk op culturele eigenheid is een van de centrale elementen van dit debat over lidmaatschap".

2. Men denke aan studies als W.J. Wilson, *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy* (1988); Chr. Jenks, *Rethinking Social Policy. Race, Poverty and the Underclass* (1992); G. Engbersen en R. van der Veen, *Moderne armoede* (1987); G. Engbersen, *Publieke bijstandsgeheimen* (1990); L. Brunt en J. Godschalk (red.), *Armoede en gettovorming in Nederland* (1991); A. Brand, *Minima en schulden in de Maasstad*. Rotterdam: rapport Sociale Zaken en Werkgelegenheid (1989).

3. Gesteld wordt dat intussen zo'n 830.000 huishoudens op of onder het sociaal minimum leven en dat er van de zes miljoen huishoudens in Nederland zo'n 200.000 in acute nood verkeren.

nen die een actor ter beschikking staan, zij hebben op hun beurt ook weer invloed op de beschikbaarheid zelf van deze hulpbronnen. Deze hulpbronnen kunnen worden gezien als verschillende soorten kapitaal (cf. Bourdieu 1979). Zo staan de actoren in de arena cultureel, sociaal, politiek-juridisch en economisch kapitaal ter beschikking.

Onder cultureel kapitaal dat een (collectieve) actor ter beschikking staat, kan worden verstaan het geheel van visies, inclusief morele vertogen of 'vocabulaires', en de instrumenten om deze visies te realiseren en uit te dragen. Hiertoe behoren ook kennis en informatie, met name over de Nederlandse samenleving, interculturele communicatie, instituties en procedures, vaardigheden (waaronder taalvaardigheid) en culturele schemata of classificaties, door traditie, taal en onderwijs aangereikt.

Sociaal kapitaal wordt hier opgevat als de netwerken waarover iedere actor beschikt, bijvoorbeeld netwerken van verwanten, vrienden, studie- of beroepsgenoten. Een cruciaal begrip in dit verband is dat van de (eroderende) sociale binding.

Politiek-juridisch kapitaal slaat vooral op de mogelijkheid tot het verwerven, verkrijgen en verdedigen van formele rechten en middelen om die rechten daadwerkelijk te handhaven en deel te nemen aan de besluitvorming over hun verdere ontwikkeling.

Economisch kapitaal behelst de beschikkingsmacht over produktiemiddelen. Dit kan, aansluitend bij politiek kapitaal, in meer formele zin worden opgevat, maar men dient zich daarnaast ook het belang van de informele economie te realiseren.

De samenleving als geheel zou kunnen worden opgevat als een arbeidsbestel, indien het economische kapitaal de exclusieve aandacht krijgt, of als een politiek systeem, wanneer uitsluitend belangstelling bestaat voor het politiek-juridische kapitaal. In dit programma wordt deze weg niet ingegaan, omdat ze interdisciplinariteit sterk bemoeilijkt en bovenal tot gefragmenteerde inzichten leidt. De hulpbronnen staan in een situationeel bepaalde hiërarchie ten opzichte van elkaar. Wat het primaat heeft, verschilt vermoedelijk per groep, tijd en plaats. Nochtans is het te verdedigen dat het culturele kapitaal bijzondere belangstelling verdient; niet voor niets wordt in de titel van dit programma verwezen naar de multiculturaliteit van onze samenleving. In de volgende paragrafen wordt hierop nader ingegaan.

3.3.b. Cultuur, multiculturaliteit en migratie

De metafoer van de samenleving als arena, waarin communicatie, coöperatie en competitie kernprocessen zijn, is tevens toepasbaar wanneer de mens als symboliserend wezen centraal wordt gesteld. Dit is aan de orde wanneer ervan wordt uitgegaan dat de mens de werkelijkheid alleen via tekens of symbolen kent; hij handelt altijd vanuit een door zijn milieu en ervaring gevormd betekenisstelsel, een 'model van en voor de werkelijkheid'. In deze betekenisstelsels, of culturen, wordt aangegeven waaruit de werkelijkheid bestaat, hoe de onderscheiden onderdelen van die werkelijkheid met elkaar samenhangen, waarom die onderdelen op die wijze met elkaar samenhangen en hoe men daarmee hoort om te gaan (cf. o.a. Sackmann 1991). Kortom, elke groep heeft zijn eigen theorie over de werkelijkheid, een theorie die aanwijzingen geeft voor juist, adequaat en effectief handelen. Dit impliceert dat er altijd sprake is van een driehoeksverhouding tussen betekenisstelsels, concrete handelingen of gebeurtenissen en actoren (betekenistoekennende en handelende individuen en collectiviteiten).

Als groepsverhoudingen veranderen, dan verandert ook het gehanteerde betekenisstelsel en daarmee de betekenis die aan concrete handelingen en gebeurtenissen wordt toegekend. Omgekeerd hebben veranderingen in betekenisstelsels repercussies voor de samenstelling van groepen en voor de interpretaties van handelingen en gebeurtenissen. Eveneens hebben wijzigingen in maatschappelijke of economische omstandigheden gevolgen voor de betekenisstelsels en de aard van de groepsverbanden. Cultuur kan zo worden gedefinieerd als het geheel van betekenisstelsels, met behulp waarvan maatschappelijke groepen hun handelingen bepalen.

Veel, misschien wel de meeste, maatschappijen (in deze eeuw in de regel gelijk te stellen aan natiestaten) bestaan uit meerdere groepen met ieder hun eigen, geheel of gedeeltelijk wederzijds uitsluitende betekenisstelsels. In het verzuild Nederland bestonden zo naast elkaar een protestantse en een katholieke cultuur. In deze zin was Nederland al sinds de zeventiende eeuw multicultureel. In andere landen kan grote betekenis worden toegekend aan stands- of klasseverschillen of aan regionale verschillen.

Cruciaal is nu de relatie tussen de diverse betekenissystemen. Kan men deze eenvoudigweg opvatten als subculturen die alle uiteindelijk ondergeschikt zijn aan 'de' nationale cultuur (of identiteit)? Of, anders gezegd, is er een duidelijke absolute rangorde vanuit het individu gezien tussen 'nationale' en andere subculturen of identiteiten? Of is deze rangorde niet zozeer absoluut, maar eerder situatie-bepaald? En zo ja, dan kan men zich in beide gevallen afvragen wat dan de relatie is tussen deze subculturen. Bestaat daarbinnen weer een absolute of eerder een situatiegebonden hiërarchie? Men kan het antwoord op al deze vragen in zekere zin ook omzeilen door een meer dynamische benadering van de nationale cultuur. Indien men de nationale cultuur op een bepaald moment nl. ziet als de voorlopige uitkomst van een strijd tussen subculturen met hun verschillende betekenissystemen en met ieder hun eigen definiërmacht, betekent dit dat iedere maatschappij multicultureel is en dat 'de' nationale cultuur een dynamisch begrip is. De uitkomst van deze strijd, die analytisch goed te verbinden is met het beeld van de maatschappelijke arena, kan variëren tussen situaties, gekenmerkt door dominantie van een subcultuur ten koste van de andere via een balans tussen min of meer autonome subculturen tot een interactief proces van subculturen, leidend tot een samenleving die in termen van kansen voor het individu als 'rijker' bestempeld zou kunnen worden.⁴

Deze inperking is overigens ook veroorzaakt door ontwikkelingen buiten de specifieke migratiegeschiedenis om. Tot de jaren zestig heerste in het Westen een communis opinio over de hiërarchie van de verschillende culturen die op de wereld voorkwamen. Het was duidelijk dat de westerse, christelijke cultuur de beste was en 'acculturatie' kon dus ook in slechts één richting plaatsvinden. De superieure invulling van de begrippen 'cultuur' en 'nationale cultuur' is sindsdien in het kader van de oprichting van de Verenigde Naties en de Unesco en van de dekolonisering sterk veranderd. Idealen als een multiculturele samenleving waren vóór die tijd niet goed denkbaar. Tegelijkertijd is dit ideaal nog zo problematisch in zijn consequenties dat de hier geconstateerde inperking als het ware iets natuurlijk heeft gekregen.

In het licht van de hier kort aangeduide evolutie van het cultuurbegrip kan men dus enerzijds een samenleving, (mede) bestaande uit subculturen die gebaseerd zijn op een gemeenschappelijk migratieverleden, beschouwen als een van de varianten op het algemene fenomeen 'multiculturele samenleving'. Anderzijds kan men zich ook de vraag stellen in hoeverre het hier niet om een min of meer willekeurige variant gaat, maar - zoals nu door velen aangenomen - om een heel bijzondere en maatschappelijk problematische.

3.4. Doel- en vraagstellingen

Het omschrijven van de samenleving in termen van een complex van arena's waarin verschillende typen actoren elkaar in een 'antagonistische coöperatie' zowel in- als uitsluiten, stelt de vraag naar aard en condities van sociale cohesie centraal. Belangrijke hiermee verbonden, c.q. hiervan afgeleide oogmerken zijn dan ook:

a) Het doordenken van de verhouding tussen structureel en cultureel pluralisme, alsmede van het concept multiculturaliteit. Welke mate van culturele differentiatie kan een samenleving verdragen alvorens verschijnselen van desintegratie op de voorgrond treden? Staat de uitkomst van de concurrentiestrijd tussen de verschillende betekenissystemen vast in een meest wenselijke norm? Zijn daarbij bepaalde subculturen van immigranten onverenigbaar met deze norm en moeten ze dus geëlimineerd of veranderd worden of staat ook de optie open van een gescheiden ofwel 'aparte' ontwikkeling? Welke voorstellingen maakt men zich van het tempo van zo'n proces voor alle

4. Overigens wordt hier afgeweken van het dominante hedendaagse spraakgebruik. Daarin worden subculturen opgevat als betekenissystemen van groepen immigranten en hun nakomelingen in het immigratieland. In dit spraakgebruik gaat het alleen om die groepen immigranten en hun nakomelingen die vanwege hun maatschappelijke achterstandspositie onder het minderhedenbeleid van de overheid vallen (waaronder overigens ook de inheemse groep woonwaggebewoners valt). Om een voorbeeld te geven: mensen die spreken over een multiculturele samenleving, denken daarbij in de eerste plaats aan de 'problematische' cultuur van Marokkanen, Turken en Surinamers, niet aan die van Japanners of Amerikanen die hier ook wonen.

betrokken culturen, zowel de subculturen als de nationale?

b) Het verkrijgen van kennis van en inzicht in determinanten, principes, condities, processen en criteria, die maatschappelijke en culturele in- en uitsluiting bevorderen of voorkomen. Centrale vragen hierbij zijn: welke hulpbronnen staan de verschillende groepen met hun eigen culturen ter beschikking in de maatschappelijke arena? En, meer in het bijzonder in een migratie-setting: wat zijn de positiebepalende machtsmiddelen van de ontvangende samenleving of nationale cultuur en wat is de positieverwervingsmacht van de immigranten en hun nakomelingen? (hiervoor wordt de term 'etnisering' gebruikt); hoe ondergaan de hulpbronnen van groepen verandering als gevolg van hun maatschappelijke positionering?

c) Het in kaart brengen van de variatie in mate en soort van actieve en passieve in- en uitsluiting tussen en binnen verschillende groepen vanuit een historisch en internationaal vergelijkende optiek.

d) Het verkrijgen van inzicht in de condities waaronder migranten (en ook autochtonen) zichzelf categoriseren als Nederlander, alsmede in de relatie tussen nationale identiteit en biculturele identiteit.

e) Het verwerven van inzicht in de processen die een rol spelen bij vooroordeel en stereotypering tussen groepen, inclusief het geheel van artistieke (re)productie, kritiek, disseminatie etc., en de verhouding hiervan tot belangrijke sociale factoren als macht, status en inkomen.

f) Het analyseren van intra- en intergenerationele acculturatieprocessen, alsmede de daarmee gepaard gaande meervoudige identiteiten, bij diverse autochtone en allochtone groepen.

g) Het verwerven van inzicht in de samenhang tussen vormen van maatschappelijke participatie en burgerschap, alsmede in de wijze waarop verzorgingsarrangementen interveniëren in processen van in- en uitsluiting, c.q. het verkrijgen van zicht op aard en mate van verband tussen in- en uitsluiting enerzijds en het publieke danwel private domein anderzijds.

Uitgaande van de situatie van de 'gezetenen' houdt dit ook zelfreflexief en kritisch onderzoek in naar mechanismen, processen en structuren waarmee op verschillende terreinen en op verschillende niveaus de eigen insluiting en de uitsluiting van 'anderen' ge(re)produceerd wordt.

3.5. Onderzoekclusters

Bij de indeling van het programma is gekozen voor een thematische ordening. Er worden zes clusters onderscheiden (zie ook paragraaf 3.2.), te weten:

- a) een meer algemeen synthetiserend en conceptualiserend-theoretiserend deel;
- b) identiteitsconstructie;
- c) netwerkvorming;
- d) rechtshandhaving en normontwikkeling;
- e) economische verzelfstandiging en informalisering;
- f) cultuur en gezondheid.

Elk van deze clusters correspondeert in hoofdlijnen met de in paragraaf 3.3. (Conceptueel kader) gebruikte en aan Bourdieu ontleende soorten kapitaal die individuen en groepen kunnen inzetten in hun 'strijd om het bestaan'. In elk van de clusters is een combinatie van historisch en empirisch-contemporair onderzoek voorzien. Per cluster komen in wisselend gewicht en samenhang de doel- en vraagstellingen van het programma aan de orde.

Benadrukt moet worden dat niet alleen elk van de in deze clusters bijeengebrachte verschijnselen aandacht verdient, maar vooral ook hun onderlinge wisselwerkingen. Er moet uitdrukkelijk ruimte zijn voor intersectorale of clusterdoorsnijdende studies, waarbij bijvoorbeeld de wederzijdse afhankelijkheid van taalverwerving en sociale netwerken of die van sociale netwerken en politieke participatie wordt nagegaan of waarbij de invloed van normatieve integratie op onderwijs en arbeidsmarktparticipatie wordt onderzocht. Zo blijken Turkse en Marokkaanse jonge vrouwen geheel andere opvattingen dan hun moeders te hebben over het moment van huwen (later), het gewenste aantal kinderen

(minder) en het moment waarop het eerste kind wordt gewenst (later); hiermee scheppen zij voor zichzelf betere mogelijkheden om tot arbeidsmarktparticipatie te komen. Een belangrijke vraag hierbij betreft de wijze waarop met deze intergenerationale differentiatie in opvattingen inzake huwelijk, gezinsvorming en - meer algemeen - genderrollen tussen allochtone mannen en vrouwen wordt omgegaan in de betreffende subculturen. Interessant is te onderzoeken in hoeverre deze normverandering zelf weer onder invloed staat van hun perceptie van de kansenstructuur. De meeste concrete onderzoeksvragen raken meerdere van de onderscheiden, maar verbonden onderzoeksclusters. Dit draagt bij tot het meermalen in andere bewoordingen en met andere accenten stellen van dezelfde hoofdvragen. Het gaat met andere woorden om een analytische indeling, geen door de maatschappelijke werkelijkheid opgelegde ordening.

3.5.a. *Conceptueel-theoretische vraagstukken*

Een belangrijke component van het programma betreft de theoretische onderbouwing van empirisch onderzoek, de instrumentontwikkeling en het geschikt maken van resultaten van fundamenteel-theoretisch onderzoek voor toepassing. In deze vooral conceptualiserende, methodologische en synthetiserende studies worden aard en functioneren van pluralisme in empirisch-theoretische zin uitgewerkt. Ook worden om het gevaar van versplintering van het programma in detailstudies te vermijden synthetiserende studies uitgevoerd. Daarin wordt het onderzoek in en tussen bepaalde onderzoeksclusters in een omvattend vergelijkend kader geplaatst om onderliggende mechanismen en determinanten bloot te leggen. Tenslotte maken de epistemologische en methodologische vraagstukken van interculturele, c.q. intra- en internationale en historische vergelijking onderdeel uit van de kern van het programma. Zo wordt in overheidsbeleid expliciet of impliciet uitgegaan van gelijkwaardigheid van culturen en volwaardige ontplooiingskansen voor een ieder. Tegelijkertijd blijkt in de alledaagse werkelijkheid deze gelijkwaardigheid te worden ingeperkt, zowel op praktische als juridische gronden (cf. o.a. Eldering 1993). Vraag is niet alleen waar de grenzen in praktijk en theorie terzake van deze gelijkwaardigheid worden getrokken en door wie onder welke condities, maar ook of er meta-criteria, dus niet-cultuurspecifieke richtlijnen zijn te ontwikkelen die als maatstaf voor interculturele verhoudingen kunnen dienen (cf. Procee 1991). In verband hiermee is reflectie op interculturele communicatie nodig, waarbij specifieke vormen als scheppende en uitvoerende kunsten exemplarisch kunnen zijn.

Ten aanzien van de multiculturele samenleving kan gesteld dat deze, afhankelijk van de invalshoek die gekozen wordt, een probleem, een feit of een ideaal is. Er wordt immers verschillend gedacht over de ruimte die er in de samenleving moet zijn voor culturele eigenheid. Een vitale vraag voor de openbare orde in een multiculturele samenleving is de vraag tot waar een beroep op culturele eigenheid rechtmatig is. Theoretisch onderzoek naar de standpunten over het vraagstuk van culturele universalisatie, zoals bediscussieerd in de filosofie, in de theoretische psychologie en in de antropologie, zou een relativerende stem kunnen toevoegen aan het debat over cultuurverschillen.

Van belang is daarom niet alleen een verheldering van de elementen en termen van deze norm, maar ook van de mogelijke invalshoeken. Hierbij kan de ideeëngeschiedenis over de staat en haar inwoners duidelijk maken wat de achtergronden zijn van huidige opvattingen en normen over in- en uitsluiting. Hoe zijn onze noties over het 'Nederlandse volk', over 'ons vaderland' ontstaan? Onder invloed van welke processen zijn hierin veranderingen opgetreden? Te denken valt daarbij met name aan natievorming en aan het ontstaan van de welvaartsstaat, maar ook aan de geschiedenis van het Nederlandse kolonialisme en van de internationale politieke verhoudingen. Inzake de aard van de hedendaagse cultuurverschillen speelt de historische achtergrond van de immigrantengroepen op het moment van binnenkomst een belangrijke rol.

Vestiging en migratie zijn per definitie processen op lange termijn. Daarom verdient de geschiedenis ervan aandacht, waarbij een analytisch onderscheid gemaakt dient te worden tussen processen van positietoewijzing en positieverwerving. Wat betreft positietoewijzing ligt een terrein braak in de bestudering van de totstandkoming en uitvoeringspraktijk van het toelatings- en vestigingsbeleid. Daarbij moet de aandacht niet alleen uitgaan naar de landelijke overheid, maar ook naar de plaatselijke, uitvoerende organen (de ambtenarij) en het maatschappelijke middenveld. Voor de laatste eeuw is de sterk toenemende centralisering, bureaucratisering en institutionalisering van belang, en sinds kort ook de overdracht van bevoegdheden van nationale naar supranationale organen. De tendens naar decentralisering vormt hierbij sinds kort een complicerende factor. Wat

betreft positieverwerving kan baanbrekend werk verricht worden door de manier te bestuderen waarop etnische netwerken over verschillende generaties heen evolueren. In detail zal moeten worden nagegaan in hoeverre afstammelingen van nieuwkomers zich organisatorisch aaneensluiten, onderling huwen, beroepskeuzes afstemmen, elkaar ondersteunen en bij elkaar wonen.

3.5.b. *Identiteitsconstructie*

Het onderzoek naar de (re)constructie van cultureel gedefinieerde identiteiten geeft zicht op continuïteit en dynamiek van groepen. Door het cultiveren van tradities, het opbouwen van mythen en ideologieën, het opvoeren van (seculaire en religieuze) rituelen worden de leden van een groep voortdurend ge(re)socialiseerd in de cultuur van die groep. Cultureel gedefinieerde identiteiten variëren in termen van relaties die bepalend zijn voor deze identiteiten. Een duidelijk voorbeeld hiervan is dat voor de definitie van identiteiten in Westerse culturen de persoon - als het centrum van bewustzijn, motivatie en handelen - het uitgangspunt is. In de meeste andere culturen worden identiteiten primair gedefinieerd in termen van collectiviteiten, zoals de familie- of streekgenoten.

Identiteit is dus niet alleen een kwestie van vrije keuze, deze wordt ook extern opgelegd. Immigranten die vanwege hun lage sociale positie in de samenleving het etiket minderheidsgroep wordt opgeplakt in het beleid, vormen een voorbeeld van zo'n opgelegde identiteit. Een dergelijke opgelegde identiteit hoeft niet samen te vallen met de zelf-definitie van de betrokken groepen of personen. Individuen en groepen hebben zodoende niet één, maar meerdere identiteiten. Deze worden zowel door interacties en situaties als ook door kenmerken als etniciteit, geslacht, klasse en dergelijke gedefinieerd. Het hieruit voortkomende ethnocentrisme is een tweesnijdend zwaard: enerzijds is het noodzakelijk voor groepsvorming, anderzijds is het een fundamenteel probleem daar het leidt tot het scheppen van vijandbeelden en tot uitsluitingen.

Nader onderzoek naar de verbanden tussen sociaal-politieke, culturele, sociaal-psychologische en sociaal-economische aspecten van identiteitsvorming is in dezen van belang. Bij identiteit gaat het om de elkaar vormende processen van a) sociale classificaties van personen in directe interacties of door politieke en juridische instituties, inclusief street-level bureaucracy; b) de culturele rollen, c.q. gedragsverwachtingen, gedragsmanifestaties en gedragsconsequenties van sociale classificaties; c) de cognitieve en emotionele consequenties van categorisering en daarmee gepaard gaande culturele rollen voor de betrokkenen. Bij dit laatste moet vooral worden gedacht aan de betekenis die het behoren tot een bepaalde groep heeft voor de persoon zelf en de handelingsalternatieven die dat met zich meebrengt. Bijvoorbeeld, sluit men zich aan bij de meerderheid met het gecombineerde risico van losraken van de eigen groep en niet-acceptatie door de meerderheid, of verzet men zich, al dan niet collectief, tegen de bestaande orde? Met name de sociale identiteitstheorie (cf. Tajfel & Turner 1986) verschaft inzicht in hoe mensen omgaan met een lage sociale status of een bedreigde sociale identiteit. Bij permeabele groeps grenzen is sociale mobiliteit naar de hogere groep mogelijk. Als dit niet het geval is, kan men een aantal zogenoemde sociale creativiteitsstrategieën gebruiken, zoals het kiezen van een andere vergelijkingsdimensie of het uitzoeken van nog lagere vergelijkingsgroepen. Daarnaast is collectieve actie een strategie op groepsniveau die de mogelijkheid van sociale verandering met zich meebrengt. Recent onderzoek laat zien dat sociale identificatie een doorslaggevende rol speelt bij het gebruiken van meer individualistische of collectivistische sociale strategieën. Er bestaan te weinig interdisciplinair opgezette veldstudies die deze sociaal-psychologische processen koppelen aan economische, culturele en historische factoren.

Een relevant onderzoeksthema betreft dan ook het spanningsveld tussen dwang of vrije keuze voor een identiteit en de consequenties hiervan. Welke representaties van en vertogen over specifieke (risico)groepen worden in verschillende segmenten van de Nederlandse samenleving ge(re)produced en gedistribueerd? Onder welke condities wordt welke van de meerdere identiteiten van een persoon of groep geactiveerd? Hoe wordt omgegaan met de potentiële of actuele spanning tussen al dan niet verenigbare (ego- en alter)identiteiten? Hoe worden - in het licht van de afnemende betekenis van de standaardlevensloop en de toenemende keuzemogelijkheden - individuen of groepen voorbereid op veranderingen in identiteit in de loop van hun bestaan? Een centrale onderzoeksvraag in dezen betreft de machtsrelaties die in de culturele arena een rol spelen bij de totstandkoming, beklijving en verspreiding van deze beelden en visies alsmede de instrumenten die hierbij een rol

spelen (zoals de vaststelling van onderwijsinhouden en - programma's)⁵. Aangenomen mag worden dat de media hierbij een bemiddelende rol spelen. De wijzen waarop de in- en de outgroup in de media ten opzichte van elkaar worden gepositioneerd, verdienen uitgebreid onderzoek. Van even groot belang zijn de beelden, die (etnische) groepen van elkaar hebben. De wederzijdse beeldvorming leidt veelal tot etnische hiërarchie binnen een samenleving. Deze hangen ook samen met noties over de samenleving en burgerschap. De Swaan (1994) wijst in dit verband op de wijze waarop identificatiekringen uitdijen en wisselen. Naast de criteria van verwantschap en nabijheid alsmede taal en religie spelen ras, klasse, gender, wereldbeschouwing en nationaliteit een al dan niet belangrijke(r) rol. De nieuwkomers en hun nakomelingen maken niet alleen deel uit van de Nederlandse samenleving, maar zijn ook op allerlei manieren verbonden met het land van herkomst en met verwanten in andere migratielanden. De Turken in Nederland houden betrekkingen aan met achtergebleven verwanten en kennissen in Turkije en waarschijnlijk ook met Turken in Duitsland. De Marokkanen onderhouden relaties met het thuisland en misschien ook met landgenoten in Frankrijk. Voor de West-Afrikanen geldt evenzeer dat de contacten met het land van herkomst voortduren en dat veel van die betrekkingen via Parijs lopen. De Surinamers blijven verbonden met Paramaribo, maar ook met Miami en Willemstad.

Nieuw is dit niet. Integendeel, zulke grensoverschrijdende en zelfs transcontinentale familiebanden kenmerkten van oudsher de handelsminderheden van joden, Armeniërs, Chinezen en Libanezen, ze typeerden ook de Europese volksverhuizers naar de koloniën. Deze contacten zijn echter in aantal uitgebreid met de omvang van de migratie, in frequentie en intensiteit toegenomen door de versnelling van het transport en nog meer door de elektronica telefoon, fax, cassette, maar vooral ook door de kabel en satelliet-tv, die permanente ontvangst van de thuiszenders toestaat.

Veel migranten komen slechts voor een beperkte periode, bijvoorbeeld de studie, en zijn van plan om na een paar jaar terug te keren. Vrouwen en opgroeiende kinderen arriveren dikwijls in het kader van de gezinshereniging en streven naar heel andere vormen van huiselijkheid dan de kwartiermakende arbeidsmigranten die hen zijn voorgegaan. Heel wat migranten brengen hun pensioenjaren in het thuisland door. Velen blijven hun hele leven op en neer reizen.

Dit alles houdt in dat de cultuur van het land van herkomst zich sterker doet gelden dan vroeger het geval was. Overigens, ook dat thuisland is multicultureel; wat bijvoorbeeld via de satelliet binnenkomt aan nationale, religieuze maar ook commerciële, kosmopolitische of profane cultuur kan net zo goed als het Nederlandse media-aanbod haaks staan op de plaatselijke en traditionele cultuur waaruit de migrantenfamilie stamt. Kortom: steeds meer mensen gaan onderdeel uitmaken van steeds meer omvattende verbanden, ook in affectieve zin, met ingrijpende gevolgen. Hier staat tegenover dat deze verbanden lossier zijn dan die welke men losgelaten heeft of moest loslaten. Wat zijn de effecten hiervan op (groepen) migranten? Welke variatie ziet men daarbij en waar is die van afhankelijk? Binnen dit kader dient eveneens de vraag beantwoord te worden naar de historische wortels in Nederland als ook in de landen van herkomst van migranten inzake ideeën over het 'eigen volk', vaderland etc. Percepties van traditie spelen in dit verband een cruciale rol. Identiteiten worden veelal gefundeerd vanuit een al dan niet (bestaand) reëel verleden. Daar deze noties uit het verleden stammen of zich daarop beroepen, is historisch onderzoek onontbeerlijk.

Enkele van de meest zichtbare uitingen van identiteit liggen op het terrein van muziek, literatuur en theater. Het meest opvallend zijn deze uitingen in de nieuwe media. Hierbij moet gedacht worden zowel aan meer officiële als meer populaire cultuuruitingen, zowel aan de cultuur van volwassenen als die van jongeren. Traditionele literaire vormen van migranten worden getransformeerd in de migratie, literatuur van migranten krijgt een plaats in de samenleving en Nederlandse literaire genres krijgen een nieuwe invulling in een multiculturele omgeving. Hetzelfde verschijnsel treft men aan in de muziek, waarbinnen enerzijds differentiatie en pluriformiteit, en anderzijds versmelting en doorbreking van traditionele grenzen kenmerkend zijn. Ook binnen theater en dans vinden processen van confrontatie en vernieuwing plaats en wordt er uitdrukking gegeven aan veelvormige en nieuwe identiteiten. Binnen de nieuwe media (bijvoorbeeld videoclip) wordt geëxperimenteerd met genuanceerde varianten van het beeld dat bestaat over (de eigenschappen van) het menselijk lichaam.

Naast traditie speelt taal bij identiteitsconstructie een essentiële rol (cf. Appel & Muysken 1987,

5. Zie onder meer het recente werk van Reicher e.a. (1995, 1996) waarin de sociale identiteitsbenadering wordt verbonden met een (sociaal psychologische) analyse van machtsverhoudingen.

Aghinotri 1987 en Nortier 1990). Taal is in het proces van socialisatie, en vooral de socialisatie in het gezin, een belangrijk middel om kinderen deelgenoot te maken van de eigen identiteit. Taal is echter ook een uiterst belangrijk medium voor het participeren in grotere maatschappelijke verbanden. Men behoeft slechts te denken aan twee essentiële deelmarkten van de samenleving: arbeid en onderwijs. Niet voor niets speelt in de hele discussie over inburgeringscontracten de verplichting Nederlands te leren een essentiële rol.

De problematiek van de multiculturele samenleving is dan ook mede te demonstreren aan de zich voordoende spanning tussen de rol en positie van minderheidstalen ten opzichte van de dominante taal van het gastland. Bovendien kan de relatie tussen taalontwikkeling en identiteit worden onderzocht. Wat is het acculturerende effect van het aanleren van de nieuwe landstaal door immigranten? De studie van (mis)communicatie tussen verschillende taalgroepen biedt ook mogelijkheden om te achterhalen welke strategieën gebruikt kunnen worden om communicatieproblemen te helpen oplossen (cf. Ellis 1985).

Uiteraard bestaan er complexe relaties tussen enerzijds taalverwervingsprocessen en anderzijds sociale positionering en socioculturele oriëntaties van een groep. Een relevante vraag in dezen is of het niveau van tweede-taal verwerving van allochtone leerlingen aan het einde van de basisvorming toereikend is voor een goede schoolloopbaan en integratie in de samenleving. Via (taalkundig en orthopedagogisch) onderzoek kan worden nagegaan hoe kinderen uit specifieke groepen kunnen worden opgevangen en welke leerling-, omgevings- en onderwijskenmerken van belang zijn voor de schoolloopbaan en in hoeverre het tempo waarin deze leerlingen een adequate kennis van het Nederlands verwerven daarop van invloed is (cf. Snow e.a. 1991). Ook hier geldt dat in het verrichte onderzoek de aandacht te zeer uitging naar produktvariabelen en te weinig naar procesvariabelen; kwalitatief onderzoek kan hier een goede aanvulling bieden op de talrijke kwantificerende onderwijsstudies. Meer algemeen bestaat behoefte aan kennis inzake de wijze waarop de bestaande meertaligheid (inclusief meervoudigheid van dialecten) benut kan worden, met name met betrekking tot de kennis van talen die immigranten bezitten en die verloren gaat wanneer verwerving van het Nederlands gepaard gaat met verontachtzaming van de moedertaal.

3.5.c. *Netwerkvorming*

Sociale netwerken oefenen invloed uit op de vorming van nieuwe identiteiten, op sociale ongelijkheid (het differentieel kunnen beschikken over sociaal kapitaal) en op sociale cohesie (het kanaliseren en vormen van sociale integratie), maar ook op sociale categorisering en identificering (cf. Tajfel & Turner 1986). Via netwerkanalyse kan men de vraagstukken van sociale ongelijkheid en sociale cohesie op elkaar betrekken. Sociale bindingen oefenen invloed uit op gedrag en opvattingen daar zij het aantal gedragsalternatieven vergroten of verkleinen en de hoogte van de transactiekosten beïnvloeden. Men kan denken aan het doorgeven van informatie via sociale netwerken of - meer toegespitst op de 'uitgestotenen' - aan het begeleiden en kanaliseren van migratiestromen. Netwerken fungeren ook als toegangsweg voor nieuwe migranten. Als zodanig versterken ze dus migratiebewegingen en de toenemende pluriformiteit van de samenleving. Netwerken roepen als het ware het verschijnsel op dat ze tevens afdempen: door de netwerken wordt onder meer de migratie uit de gebieden ten zuiden en ten oosten van de Europese Unie versterkt. De netwerken houden de effecten daarvan vervolgens weer enigszins in toom. Op micro- en mesoniveau weerspiegelt dit de grotere paradox op macroniveau. De mondialiseringstendens leidt tot grotere migratiestromen hetgeen vervolgens afschermingsreacties oproept bij nationale bevolkingen en overheden in de Europese Unie. Door deze afschermingsreacties wordt een deel van de migratie illegaal, maar deze zet zich voort via de bestaande netwerken. Dezelfde netwerken vangen dan weer voor een deel de negatieve effecten van de illegale expansie van de migranten op, onder meer door het opzetten en uitbouwen van 'informele' werkgelegenheid. Deze nieuwe migranten kunnen hierdoor in hun levensonderhoud voorzien en tevens de vraag naar onregelmatige arbeid vervullen. Met name in netwerken kan men de Januskop van veel overlevingsstrategieën van uitgesloten zien: solidariteit en uitbuiting gaan hand in hand (cf. Kruijt 1993).

Overigens zijn netwerken ook van groot belang bij intrede op de formele arbeidsmarkt, al was het maar via de rol van aanbeveling. De vraag die hier direct opkomt, betreft de breedte en diepte van netwerken van nieuwkomers of autochtone marginalen; zijn zij voor intrede op de arbeidsmarkt aangewezen op kringen buiten het werk, of hebben zij juist veel netwerkleden in het arbeidsbestel?

Men kan hierbij denken aan de zogenaamde 'institutionele discriminatie'; veel werkgevers werven nogal eens informeel waardoor zij allochtonen uitsluiten. In feite gaat het hier om de geleidersrol van al aanwezigen, beter geslaagden en gesitueerden. Netwerkvorming draagt bij tot etnische segmentering van de arbeidsmarkt, zowel in het reguliere als in het irreguliere deel ervan.

Er speelt nog een ander interessant fenomeen. Alhoewel de rol van solidariteit, identificatie, eer en altruïsme niet genegeerd mag worden, zijn mensen vooral geneigd steun te verlenen aan anderen als ze verwachten er iets voor terug te krijgen (cf. theorieën over reciprociteit en de basisveronderstellingen van de individuele ruilsociologie).

Netwerken kunnen een protectieve factor zijn bij dreigende drop-out, criminalisering en verslaving van jongeren in de leeftijd van 12 tot 16. Daarbij gaat het ook om het belang van de mogelijke conflicterende invloed van netwerken in de primaire leefsfeer (waarbij overigens de dynamiek tussen gezin van herkomst en familieverband van belang is) met de invloed van sociale netwerken van leeftijdgenoten (in onderwijs, in vrije tijd). Beide hebben immers een aantoonbaar effect op het ontstaan van deze problematiek. Kinderen uit gemengde huwelijken vormen in dit opzicht een interessante onderzoekspopulatie: hoe werkt de toegang van deze leden tot meerdere netwerken uit op vorming van identiteiten, op participatiegraad aan maatschappelijk verkeer, en met name op onderwijs- en beroepsloopbaan?

De trits van sociale ongelijkheid, cohesie en netwerken sluit ook aan op de toenemende belangstelling voor het effect van hulpbronnen op het handelen van personen en andere sociale actoren. Sociale bindingen spelen niet alleen op het individuele niveau, zij zijn ook van invloed op het gedrag van grotere eenheden (corporate actors) zoals overheidsdiensten, verenigingen, bedrijven. In een periode van individualisering is verder inzicht in effecten van sociale hulpbronnen op het handelen van organisaties en personen van groot maatschappelijk belang. Inzichten op het niveau van personen (met name het effect van sociale steun) zijn niet of nauwelijks geïntegreerd met inzichten van effecten van sociale hulpbronnen op het niveau van primaire verbanden als gezin of huishouden of maatschappelijke organisaties als verenigingen etc. Een belangrijk thema is het verband tussen aanwezigheid van stabiele primaire en secundaire verbanden en het al dan niet succesvol participeren aan het maatschappelijk verkeer. In dit verband dient voor de desbetreffende groepen tevens aandacht te komen voor het vraagstuk van de verhouding en positie van de eerste en tweede generatie en dat van intra- en intergenerationele mobiliteit. Wat zijn daarbij de succes- en wat de faalfactoren? In dit verband kan vanuit de transactiekostentheorie de onderzoeksvraag luiden: in welke vorm zijn sociale bindingen tussen actoren een voordeel, dan wel een hinderpaal, bij het effectief handelen van individuele actoren en de sociale organisaties die zij vormen? Ook wenselijk is onderzoek dat resulteert in inzicht in de mate waarin minderheden opgenomen worden in het zogenaamde maatschappelijke middenveld.

3.5.d. Rechtshandhaving en normontwikkeling

Het recht stelt grenzen aan de macht van de meerderheid en de vrijheid van het individu. Recht categoriseert mensen. Het bevestigt bestaande sociale onderscheidingen en roept nieuwe categorieën in het leven. In ons huidige stelsel worden juridische instrumenten gebruikt om bestaande sociale uitsluitingsprocessen (discriminatie) tegen te gaan. Bij verschuivingen in het machtsevenwicht tussen subculturen staan rechtshandhaving en normen steeds meer ter discussie (cf. Groenendijk & Strijbosch 1996 en Kymlicka 1995). Wat betekenen de nieuwe ontwikkelingen voor politieke waardenstelsels in verband met gelijkheid, rechtvaardigheid, solidariteit, verantwoordelijkheid, zorg, en voor het creëren van nieuwe intermediaire structuren tussen samenleving en recht? Welke strategieën worden er in de politiek - en algemener in de samenleving - ontwikkeld en beproefd teneinde om te gaan met verschil en verscheidenheid?

Ten aanzien van vragen naar rechtshandhaving en normontwikkeling in verband met culturele minderheden, ontstaan als gevolg van migratie, worden drie dimensies onderscheiden.

Ten eerste gaat het om regulering van de immigratie. Op basis van rechtsregels worden immigranten onderscheiden in staatsburgers die altijd toegang hebben tot het grondgebied en vreemdelingen die dat recht alleen hebben als ze behoren tot bepaalde categorieën: buitenlandse werknemers, asielzoekers, gezinsleden etc. De regels omtrent wie wel en wie niet als ingezetenen worden

beschouwd en volwaardig aan de samenleving mogen deelnemen, staan voortdurend ter discussie. Deze juridische definitiemacht is aan verandering onderhevig door emancipatiebewegingen (van vrouwen, arbeiders, migranten etc.). De voorbeelden hiervan in de geschiedenis zijn legio. Naar onderdelen van de Nederlandse praktijk is al enig onderzoek verricht. Vergelijking met andere Westeuropese landen kan nieuw inzicht bieden in de sturingsinstrumenten en hun grenzen. Hoeveel ruimte is er nog voor een nationaal beleid op dit punt na de ontwikkeling van een Europees immigratiebeleid in de laatste jaren?

Ten tweede betreft het de verhouding tussen rechten en wetten. Pluriformering en multiculturalisering brengen onvermijdelijk mee dat deze verhouding onder spanning komt te staan. De eigen culturele identiteit komt op grond van internationale verdragen bescherming in rechte toe. Kan deze bescherming onder het vaandel van een eigen cultuur altijd worden toegekend? Wie maakt uit welke groep een eigen cultuur uitdraagt en of die groep dat vanuit die cultuur gezien op een juiste wijze doet? Welke grenzen mogen gesteld worden aan grondwettelijke rechten als de vrijheid van godsdienst etc.? In hoeverre is het rechtsregime van de staat waarin een dergelijke groep leeft op de groep van toepassing? Zijn er opties mogelijk voor leden van de groep om nu eens onder het ene dan weer onder het andere rechtsregime te vallen? Wie bepaalt of iemand lid is van een groep? Dat zijn problemen van een juridische definitiemacht.

Veel cultuurverschillen tussen etnische minderheden onderling en tussen hen en autochtone Nederlanders hebben te maken met verschillen op het gebied van normen en waarden. Cultuur-eigen normen en waarden worden door leden van etnische minderheidsgroepen vaak gekoesterd als het kapitaal waarmee zij hun culturele identiteit markeren en een gevoel van eigenwaarde beschermen dat bedreigd wordt door deprivatie met betrekking tot andere hulpbronnen. De kennis omtrent de normen- en waardensystemen van culturele minderheidsgroepen is onder autochtone Nederlanders nauwelijks aanwezig, terwijl de afwijkende morele praxis vaak aanleiding is tot uitsluiting. Hoe reageert de overheid op de vraag om erkenning van de eigen normen van immigrantengroepen? Hoe ontwikkelen eigen normsystemen van immigranten zich onder invloed van de interactie met de Nederlandse samenleving? Welke intergenerationele verschillen doen zich hierbij voor en hoe verhouden veranderingen in normen en waarden van allochtone jongeren zich tot die van de 'autochtone Nederlandse jeugd'? In hoeverre is criminaliteit een reactie op uitsluiting (bij bepaalde jongeren voor wie onderwijs en arbeid geen perspectief bieden) of juist een teken van een bepaalde vorm van integratie en stabiliteit? Hoe ontwikkelen normen en waarden van mensen, die woonachtig zijn in cultureel gemengde buurten en stadswijken, zich in vergelijking met die van autochtonen in overwegend 'witte' woongebieden?

Vergelijkend onderzoek kan tot kennisvergroting bijdragen en daarmee een voorwaarde scheppen voor een betere interculturele communicatie en zo tot positieverbetering van minderheden. Met dergelijk onderzoek is vanuit het programma bovendien een relevante bijdrage te leveren aan het debat over de publieke moraal.

Ten derde raakt het de praktijk van het integratiebeleid, de rechtsregels die de insluiting van immigranten in de samenleving beogen te bevorderen (inburgeringscontracten, naturalisatie, bevordering van arbeidsdeelname) of uitsluiting beogen tegen te gaan (Algemene wet gelijke behandeling, WBEAA), de regelgeving met betrekking tot het recht om hier te werken en sociale voorzieningen te gebruiken.

Daarbij moeten ook de praktijken van allerlei uitvoeringsinstanties in de analyse worden betrokken. Terecht wordt er op gewezen dat de praktische uitvoerders aan de basis, de 'street-level bureaucrats', vaak de meeste invloed hebben op het beleidsproces. Op het niveau van de uitvoeringspraktijk wordt uit het geheel van potentieel relevante regels een keuze gemaakt. Daar wordt bepaald welke aspecten van de complexe meerduidige werkelijkheid doorslaggevend zijn en welke worden genegeerd als zijnde irrelevant. Daar worden ook de compromissen gesloten tussen de eisen, opvattingen en belangen van verschillende actoren. Hier ligt, kortom, een interessant onderzoeksterrein inzake sturings- en beleidsvraagstukken.

Op elk van deze drie dimensies is rechtswetenschappelijk onderzoek gewenst dat de bestaande regels, hun ontwikkeling, toepassing en rechtvaardiging beschrijft, waar mogelijk in vergelijking tot overeenkomstige regels in de buurlanden. In welke mate varieert de maatschappelijke en socio-culturele positie van bepaalde etnische groepen in landen met verschillende verzorgingsarrangementen, een verschillende immigratie- en integratiepolitiek, verschillend ook wat betreft de

mogelijkheden die de wet geeft om niet-inheemse religieuze rituele verplichtingen na te komen (cf. Shadid en Van Koningsveld 1995)? Zo'n internationale vergelijking kan licht werpen op het belang van de factor recht bij het vormgeven aan en het functioneren van minderhedenbeleid, ten opzichte van andere factoren.

3.5.e. *Economische verzelfstandiging en informalisering*

De laatste jaren wordt de 'crisis van de arbeid' algemeen erkend. Ontwikkelingen in aard, inhoud en verschijningsvormen van arbeid met grote effecten op de arbeidsmarkt(en) leiden tot vitalisering van bepaalde delen hiervan, maar tegelijkertijd tot marginalisering van andere sectoren. Er is met andere woorden sprake van twee geschakelde deelprocessen, dat van herstructurering en dat van diskwalificering vanwege de technologisering van productieprocessen en de effecten hiervan op produktieverhoudingen binnen wereldwijde economische systemen. De technologisering - en met name informatisering van de samenleving - heeft vergaande invloed op arbeidsparticipatie en uitsluiting van bepaalde groepen, ondanks pogingen via werkgelegenheidsprogramma's arbeidsplaatsen te scheppen. Kernvraag hierbij is in welke mate verschillende groepen aan het arbeidsproces deelnemen. Welke specifieke rol speelt met name het onderwijs in het ontstaan en het voortduren van deze variatie? Positionering op de arbeidsmarkt komt hierbij ook aan de orde. Elke groep die zich beweegt op een reeds bestaande alhoewel veranderende arbeidsmarkt krijgt te maken met drie posities: 1) de groep kan geïntegreerd raken in de zin dat de structurering van de arbeidsmarkt zich gaat weerspiegelen in de structuur van de groep; 2) de groep kan geconcentreerd raken in een hoog of laag segment van de arbeidsmarkt en 3) de groep kan buitengesloten blijven; de arbeidsmarkt blijft ondoordringbaar (cf. Cross 1992). Dit laatste leidt tot sociale polarisatie en structurele werkloosheid, ondanks alle pogingen om werkgelegenheid voor werklozen te scheppen. In dit verband kan men spreken van een 'mismatch' tussen vraag en aanbod van arbeid (cf. Kasarda & Friedrichs 1985).

De hierboven bedoelde totale of gedeeltelijke uitsluiting geldt met name migranten en hun nakomelingen. Het zeer uitgebreide en hoofdzakelijk toepassingsgerichte arbeidsmarktonderzoek heeft voor ons land hiervoor een zestal verklarende thesen opgeleverd. Ze bleken elk empirische betekenis te hebben en tegelijkertijd van verschillend gewicht te zijn voor de onderscheiden minderheidsgroepen. Deze thesen betreffen voor de vraagzijde van de arbeidsmarkt de hierboven aangestipte herstructureringstheze, de conjunctuurthese (de zgn. 'aggregate demand'-these) en de discriminatiethese; voor de aanbodzijde de deficiënthese (over tekortschietende kwalificaties) en de differentieithese (over tekorten in sociaal en cultureel kapitaal); alsook een institutionele verklaring die de nadruk legt op de in de tijd en per groep variërende effecten van het beleid (cf. Veenman & Martens 1995). In eerdere met NWO-middelen gefinancierde projecten zijn deze thesen gedeeltelijk opnieuw getoetst en bevestigd (Niesing 1993 en Kee 1993).

Op dit moment bestaat er, wat de arbeidsmarktpositie van etnische minderheden betreft, vooral behoefte aan onderzoek dat nader inzicht geeft in de relatie tussen normatieve integratie en arbeidsmarktparticipatie. Daarbij dient tevens de vraag te worden betrokken naar de effecten van (langdurige) uitsluiting op de integratie en de identiteitsontwikkeling. Voorts gaat het erom dieper inzicht te krijgen in de complexe wisselwerking van sociale sluiting en zelfuitsluiting. Meer concreet gaat het daarbij onder meer om separatie en om alternatieven voor reguliere arbeid, zoals informele arbeid en criminaliteit. Informalisering is in dit verband te beschouwen als de vluchtstrook van de armen (cf. Kruijt 1993:7). De rationaliteit van de informele sector is gebouwd op de wisselwerking tussen solidariteits- en exploitatiemechanismen. De netwerken van wederzijdse steun tussen o.a. familieleden en streekgenoten, die worden aangewend voor collectieve borgstelling en communaal gedragen risico's alsmede voor het vinden van werk en huisvesting, kunnen tegelijkertijd de instrumenten zijn die de leencondities, de hoogte van huur, de arbeidsvoorwaarden etc. bepalen.

In dit verband verdient zeker ook de tweede generatie aandacht; deze begint nu de arbeidsmarkt in te stromen en zal daar, maar niet alleen daar, in de komende decennia het beeld van de etnische minderheden bepalen dat nu nog grotendeels is gevormd door de eerste generatie. Maar ook de in- en uitsluitingsprocessen binnen de autochtone bevolking op basis van verworven kenmerken (met name diplomabezit) zowel als toegeschreven kenmerken (zoals geslacht en leeftijd), en hun consequenties in termen van verdere maatschappelijke differentiëring, verdienen nadere bestudering.

Een volgend thema dat nadere bestudering behoeft, betreft de aanpassingsstrategieën van degenen die geheel of gedeeltelijk buiten het arbeidsproces staan ten opzichte van het hier vigerende sociale-

zekerheidsstelsel, en in het bijzonder de gevolgen hiervan voor hun arbeidsparticipatie. Eerder is al opgemerkt dat sociale binding hierbij een voorname rol kan spelen. In dat verband zouden migranten en hun nakomelingen een bijzondere positie kunnen innemen vanwege de wederzijdse en elkaar versterkende wij/zij-percepties. De vraag is in hoeverre de sociale binding ook bij allochtonen onderhevig is aan erosie als gevolg van individualiseringsprocessen in de (post-)industriële samenleving. Een internationaal vergelijkend perspectief is bij zulk onderzoek imperatief. Bij zulk onderzoek is een vergelijking tussen allochtone en autochtone kansarmen imperatief, evenals een internationaal vergelijkend perspectief.

Overigens zijn coping strategieën bij uitsluiting niet slechts materieel van aard, maar evenzeer psychisch. In belangrijke mate wordt hierbij het kapitaal benut uit eigen cultuur en milieu. Informalisering van allochtonen vertoont dan ook duidelijke parallellen met de landen van herkomst, waar deze processen een veel langere geschiedenis kennen en veelal veel groter van omvang zijn. In deze zin is ook duidelijk sprake van mondialisering van dit verschijnsel. Metropolen in de niet-westerse en westerse wereld (met hun afbouw van de verzorgingsstaat) gaan enigszins in hun dualisering en informalisering van het meest gedepriveerde deel van hun bevolking op elkaar lijken (cf. Cross 1992; Sassen 1991). Het grote verschil is dat informalisering in een ontwikkelde verzorgings- en rechtsstaat veel sneller problemen van bestuurlijke, juridische en morele aard met zich meebrengt. Breder gezien doen zich hier de beide aspecten van informalisering voor: creativiteit in overlevingsstrategieën en uitbuiting. Wellicht dat een vergelijking - met alle geboden voorzichtigheid vandien - inzicht geeft in al beproefde 'praktijken' in de niet-westerse urbane context waar het informaliseringsproces veel verder is voortgeschreden en een veel langere geschiedenis kent. Men denke aan de wereldtop van Kopenhagen (1994) over de gelijksoortigheid van armoede, informaliteit en uitsluiting in de eerste, tweede en derde wereld.

In de derde plaats is nog onvoldoende bekend over degenen die er wel in zijn geslaagd om een reguliere baan te verkrijgen, eenvoudigweg omdat dit voor het beleid geen 'problematische categorie' is. Met behulp van kwantitatief en kwalitatief onderzoek, in onderlinge samenhang, zou inzicht verkregen moeten worden in de doorstroomkansen en -wensen van deze werkenden en in de factoren die daarbij verklarend zijn. Comparatief onderzoek onder werkenden en werklozen kan ertoe bijdragen dat inzicht ontstaat terzake van in- en uitsluitingsprocessen op de arbeidsmarkt. Daarbij zal in elk geval aandacht moeten bestaan voor de betekenis van meer algemene processen op de post-industriële arbeidsmarkt, zoals voortgaande segmentering, flexibilisering en verdringing.

3.5.f. Cultuur en Gezondheid

Het cluster 'Cultuur en Gezondheid' richt zich in algemene zin op het verkrijgen van kennis van en inzicht in de gezondheid, zorgbehoefte en zorggebruik van allochtonen. Het uiteindelijke doel hiervan is een betere gezondheid van en een betere zorgverlening aan allochtonen⁶. Hieronder volgt een samenvatting van de tekst van het cluster Cultuur en Gezondheid.

Uit onderzoek is gebleken dat in allochtone groepen in het algemeen meer gezondheidsproblemen voorkomen dan bij autochtone Nederlanders. Vergelijkingen geven een verhoogd sterftecijfer voor Turkse, Marokkaanse en Surinaamse kinderen, terwijl ook de sterfte onder in Nederland geboren kinderen van Turkse en Marokkaanse ouders hoger blijkt te zijn dan de sterfte onder autochtone kinderen. Door een combinatie van voortgaande immigratie en veroudering van de reeds aanwezige bevolkingsgroepen is een toename te verwachten van het aantal gezondheidsproblemen onder allochtonen. Om hier adequaat op te kunnen inspelen is het belangrijk om een beter inzicht te krijgen

⁶ Het programma voor dit cluster is ontwikkeld door een gezamenlijke themacommissie van ZorgOnderzoek Nederland (ZON) en MW-NWO en zal tevens richtinggevend zijn voor de onderzoeksactiviteiten op dit gebied bij ZON. Naast het aangeven van prioriteiten voor nieuw te financieren onderzoek heeft de MW-ZON themacommissie zich ook tot doel gesteld te streven naar een betere coördinatie en afstemming van onderzoek op het terrein van cultuur en gezondheid, en naar het bevorderen van de beschikbaarheid van gegevens uit reguliere registraties. In registratiesystemen, die tot doel hebben het monitoren van de gezondheidstoestand van de Nederlandse samenleving, zal aandacht moeten uitgaan naar een adequate registratie van etniciteit. Mede vanwege de andere voorgeschiedenis ervan, wordt in dit cluster meer nadruk gelegd op allochtonen dan in de andere clusters.

in de gezondheid van allochtonen in vergelijking tot autochtonen, en in de achtergrond van gesignaleerde verschillen.

Uit voorstudies⁷ blijkt dat het tot dusverre verrichte, veelal kleinschalige onderzoek vooral beschrijvend van aard is. Over het algemeen is de opgedane kennis fragmentarisch, en deels achterhaald. Desalniettemin wordt de nadruk in dit cluster expliciet gelegd op verklarend onderzoek, waarbij de determinanten van verschillen in gezondheid en zorggebruik tussen etnische groepen onderling en autochtone Nederlanders centraal staan. Dit onderzoek zal doorgaans voortbouwen op reeds bestaande beschrijvende kennis.

Uitgebreid aandacht wordt besteed aan een theoretisch model, dat de relatie tussen de etnische achtergrond en gezondheid dan wel gezondheidszorg beschrijft. In het model wordt verondersteld dat de verklaring van verschillen in de incidentie en prognose van gezondheidsproblemen en van verschillen in zorggebruik tussen etnische groepen primair gevonden kan worden in specifieke determinanten, zoals leefstijl, fysieke omgeving en gezondheidsbeleving. Voor een goed begrip moeten deze determinanten echter worden geplaatst in een bredere context van verklarende mechanismen, zoals sociaal-economische positie, maatschappelijke context, cultuur/acculturatie. In het beoogde verklarende onderzoek zullen specifieke uitwerkingen van dit algemene model moeten worden opgesteld en getoetst.

Centraal in het onderzoek zal meestal een vergelijking staan, waarbij de aard van de vergelijking wordt bepaald door de invalshoek, doelgroep en vraagstelling van het onderzoek. Een goede keuze van de te vergelijken groepen is essentieel, met goed contrast op een enkele variabele en voldoende overeenkomsten op de overige factoren. Overigens is het denkbaar dat verschillende dimensies in één onderzoek worden gecombineerd.

1. Vergelijking allochtone - autochtone groepen

a. Ten aanzien van gezondheid

Het ligt voor de hand om het verklarende onderzoek te concentreren op enkele van de belangrijke geconstateerde gezondheidsverschillen, waarbij een vergelijking tussen etnische (sub-)groepen en autochtone groepen aan de orde is. Het verklarend onderzoek zal gebaseerd moeten zijn op reeds gedocumenteerde verschillen in vóórkomen van ziekten, aandoeningen en beperkingen tussen allochtonen en autochtonen. Hierbij kan het soms aangewezen zijn ook groepen in het land van herkomst in de vergelijking te betrekken.

b. Ten aanzien van gezondheidszorg

Onderzoek zou zich in de eerste plaats moeten richten op het verklaren van verschillen in zorggebruik, met aandacht voor de (in-)adequaatheid van de beschikbare zorg, de toegankelijkheid van voorzieningen, specifieke bejegeningaspecten en de relatie met de informele zorg. Tevens is onderzoek gewenst naar de interactie tussen hulpverlener en migrant, met als aspecten taalproblemen, cultuurverschillen, opvattingen over ziekte en gezondheid en verwachtingen over de geleverde zorg.

2. Vergelijkingen met een tijdsdimensie: het dynamisch perspectief

Een extra dimensie in het verklarende onderzoek is de dynamiek van de gezondheidsverschillen, die een reflectie kan zijn van de processen van migratie en acculturatie op gezondheid. In dit programma is het tijdsaspect en daarmee het dynamisch perspectief een belangrijk aandachtspunt. De te bestuderen determinanten van gezondheid, zoals bijvoorbeeld gedrag en het gebruik en aanbod van de gezondheidszorg zullen vanuit een dynamisch perspectief (met een tijdsdimensie) moeten worden

⁷ Aan het cluster 'Cultuur en Gezondheid' hebben enkele studies ten grondslag gelegen, waarin de aanwezige kennis op een aantal deelgebieden van onderzoek naar gezondheid en zorggebruik van allochtonen wordt geïnventariseerd. Deze deelstudies (te verkrijgen bij aanvraag van de volledige tekst van dit cluster) zijn:

- Migratie, acculturatie en gezondheid: een overzicht van de belangrijkste onderzoeksthema's (K. Stronks)
- Morbiditeit, mortaliteit en determinanten (H.P. Uniken Venema, T.W.J. Schulpen, S. van Wersch)
- Literatuurrapportage gezondheid, determinanten en gezondheidszorg van vluchtelingen en asielzoekers (R. Thomas, B. den Brok)
- Gezondheidszorg in de multiculturele samenleving; een overzicht van onderzoek naar de toegankelijkheid en kwaliteit van zorg voor migranten (M.G. Weide).

bezien.

3. Vergelijkingen met verschillen in reden voor migratie en consequenties hiervan

Er bestaan belangrijke verschillen tussen migranten en vluchtelingen/asielzoekers, met name ten aanzien van de reden voor migratie. Vergelijkend onderzoek op dit punt zal een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan inzicht in de consequenties van de verschillen in de reden voor migratie voor (verschillen in) gezondheid en zorggebruik. Het zorgaanbod voor vluchtelingen is op een heel specifieke wijze georganiseerd. Onderzoek naar de effectiviteit hiervan is gewenst.

4. Vergelijkingen betreffende contextuele variabelen

Belangrijke verschillen kunnen aanwezig zijn ten aanzien van de contextuele variabelen na de migratie, zoals de (ervaren) discriminatie, gettovorming, religieuze en culturele bewegingen. De invloed van deze variabelen op de gezondheid van migranten is nog veelal onbekend. Een mogelijk thema van onderzoek is een internationale vergelijking naar de positie van migranten uit eenzelfde land van herkomst.

Daarnaast wordt onderzoek gestimuleerd naar de mogelijke invloed van recente wet- en regelgeving op de kwaliteit en toegankelijkheid van de zorg voor migranten en illegalen.

Tenslotte wordt geconstateerd dat de gezondheidszorg door het relatief laagdrempelig karakter van de institutie vaak één van de eerste contacten is die nieuw binnenkomende migranten met de institutionele kant van de Nederlandse samenleving hebben. Zorggebruik kan daardoor zelf ook van invloed zijn op de kennis en opvattingen van migranten over ziekten, gezondheidszorg en de samenleving als zodanig, waardoor zorggebruik van invloed kan zijn op het acculturatieproces. Onderzoek op dit gebied behoort ook tot dit cluster. Als voorbeeld kan worden genoemd onderzoek naar de invloed van specifieke voorlichting/ voorlichtingsondersteuning in de jeugdgezondheidszorg, waarvan bekend is dat de participatie van migranten hoog is, op ziektebeleving, ziekte- en gezondheidsgedrag en opvoeding.

3.6. Literatuurlijst

- Aghinotri, R.K. (1987), *Crisis of identity. The Sikhs in England*. New Delhi: Bahri Publications.
- Appel, R. & P.C. Muysken (1987) *Language contact and Bilingualism*. Londen: Edward Arnold.
- Backus, A. (1992), *Patterns of language mixing. A study in Turkish-Dutch bilingualism*. Wiesbaden: Otto Harassowitz.
- Backus, A. (1996), *Two in one. Bilingual speech of Turkish immigrants in the Netherlands*. Dissertation, Tilburg University.
- Bader, V. (1997), *Citizenship and Exclusion*. MacMillan.
- Bader, V. (1995), *Rassismus, Ethnizität, Bürgerschaft: soziologische und philosophische Überlegungen*. Münster: Westfälisches Dampfboot.
- Berry, J.W. (1992), Acculturation and adaptation in a new society. *Int Migration Q Review* 30, 69-85.
- Bourdieu, P. (1979), *La distinction, critique sociale du jugement*. Paris: Editions de Minit.
- Brand, A. (1989), *Minima en schulden in de Maasstad*. Rapport Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Rotterdam.
- Breuer, S. (1992), *Die Gesellschaft des Verschwindens*. Hamburg: Junius Verlag.
- Brunt, L. & J. Godschalk (1991), Armoede en gettovorming in Nederland. *Sociologische Gids* XXXVIII (I).
- Cross, M. (1992), *Ethnic Minorities and Industrial Change in Europe and North America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Detrez, R. & J. Blommaert (1994), Inleiding, in R. Detrez & J. Blommaert (red.), *Nationalisme. Kritische opstellen*. Berchem: EPO, pp. 8-32.
- Eldering, L. (1993), Cultuurverschillen in een multiculturele samenleving. *Comenius* 49, pp. 9-26.
- Ellis, R. (1985), *Understanding Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
- Engbersen, G. & R. van der Veen (1987), *Moderne Armoede*. Leiden: Stenford Kroese.
- Engbersen, G. (1990), *Politieke Bijstandsgeheimen*. Leiden: Stenford Kroese.
- Extra, G. & L. Verhoeven (1993), *Community languages in the Netherlands*. Amsterdam/Lisse: Swets & Zeitlinger
- Featherstone, M. (1990), *Global Culture, Nationality, Globalization and Modernity*. London: Sage Publications
- Groenendijk, C.A. & F. Strijbosch (1996), Kameleontisch recht, recht en de interactie tussen immigranten en autochtonen. In: *Etnische minderheden en wetenschappelijk onderzoek*. Amsterdam: Boom.
- Hannerz, U (1992), *Cultural Complexity: Studies in the Social Organization of Meaning*. New York.
- Hart, M. 't, J. Lucassen & H. Schmal (1996), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen*. Amsterdam.
- Haveman, H.B. & Uniken Venema, H.P. (1996), *Migranten en gezondheidszorg*. Reeks Gezondheidsbeleid 10. Houten: Bohn/Stafleu.
- Jenks, Chr. (1992), *Rethinking Social Policy. Race, Poverty and the Underclass*. Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.
- Kasarda, J.D. & J. Friedrichs (1985), Comparative Demographic-Employment Mismatches in het US and West German Cities. In: L. Richards & I.H. Simpson (eds.), *Research in the Sociology of Work*, vol. 3, Greenwich, CT: JAI Press.
- Kee, P. (1993), *The economic status of immigrants in the Netherlands*. Dissertation, University of Amsterdam.
- Kymlicka, W. (1995), *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, W. (1995), *The rights of minority cultures*. Oxford: Oxford University Press.
- Kruijt, D.A.N.M. (1993), *De Informele Maatschappij. Armoede en Sociale Verandering in Latijns-Amerika* Utrecht: ISOR.
- Kruijt, D.A.N.M. (1980), *Street-level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York: Russell Sage Foundation.
- Marmot, M.G. & Syme, L.S. (1976), Acculturation and coronary heart disease in Japanese-Americans. *American Journal of Epidemiology* 104, 225-247.
- Minderhoud, P.E. (1993), "Voor mij zijn ze allemaal gelijk". Een rechtssociologische studie naar verschillen tussen migranten en Nederlanders bij de uitvoering van de kinder-

- bijslag- en arbeidsongeschiktheidswetgeving*. Amsterdam: Thesis.
- Moch, L.P. (1992), *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington.
- Niesing, W.(1993), *The labour market position of ethnic minorities in the Netherlands*. Dissertation, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Nortier, J. (1990), *Dutch-Moroccan Arabic code-switching among young Moroccans in the Netherlands*. Dordrecht: Foris.
- Oude Engberink, G. (1994), Divided Cities, a North-South comparison. In: J. Maier (ed.), *Eigenständige Städtliche Oekonomien*, Loccumer Protokolle 10, Loccum/Hannover.
- Procee, H. (1991), *Over de grenzen van culturen. Voorbij universalisme en relativisme*. Meppel.
- Reicher, S.D.(1995), Three dimensions of the social self. In: A. Oosterwegel & R. Wicklund (eds.), *The self in European and North American culture: Development and Processes*. Nato ASI Series, vol. 84. Amsterdam: Kluwer, pp. 277-290.
- Reicher, S.D., N. Hopkins & S. Condor (1996), Stereotype construction as a strategy of influence. In: R. Spears, P.J. Oakes, N. Ellemers & S.A. Haslam (eds.), *The social psychology of stereotyping and group life*. Oxford: Blackwell.
- Sackmann, S.A. (1991), *Cultural Knowledge in Organizations. Exploring the Collective Mind*. London: Sage Publications.
- Sassen, S. (1991), *The Global City*. Princeton: Princeton University Press.
- Shadid, W. en Koningsveld, P. van (1995), *Religious freedom and the position of islam in western Europe. Opportunities and obstacles in the acquisition of equal rights*. Kampen: Kok-Pharos.
- Smaje, C. (1995), *Race, ethnicity and health*. London: King's Fund Institute.
- Snow, C. e.a. (1991), *Unfulfilled Expectations: Home and School Influences on Literacy*. Boston: Harvard University Press.
- Swaan, A. de (1992), Sociale voorwaarden voor een multiculturele samenleving. *Jeugd en Samenleving* 1, pp. 15-24.
- Swaan, A. de (1994), Identificatie in uitdijende kring. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 20 (3), 6-24.
- Tajfel, H. & J.C. Turner (1986), The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel & W.G. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Uniken Venema, P. & Garretsen, H.F.L. & Maas, P.J. van der (1995), Health of migrants and migrant health policy, the Netherlands as example. *Soc Sci Med* 41, 809-818.
- Veenman, J. en E. Martens (1995), *Op de toekomst gericht, Tweede generatie allochtonen in Nederland*. 's-Gravenhage: VUGA.
- Wilson, W.J.(1988), *The truly disadvantaged. The inner city, the underclass, and public policy*. Chicago: The University of Chicago Press.

4 HET DEELPROGRAMMA MAATSCHAPPELIJKE PARTICIPATIE, BINDING EN BETROKKENHEID

4.1. Korte beschrijving

Een krachtig georganiseerd middenveld, gebaseerd op de verzuiling, en een genereuze verzorgingsstaat kenmerkte jarenlang de Nederlandse samenleving. Met de ontzuiling, de afslanking van de verzorgingsstaat, de opkomst van een individualistisch waardenpatroon en de emancipatie lijkt een onoverzichtelijke samenleving te zijn ontstaan. Deze zou gekenmerkt worden door verlies aan binding aan instituties, dalende participatie en minder onderlinge betrokkenheid. Door de erosie van vertrouwde instituties zou de samenleving ook minder stuurbaar zijn geworden. Niet iedereen deelt deze analyse; er zou sprake zijn van selectieve waarneming en emotionele verbondenheid met het vertrouwde. Tegen die achtergrond trekken veranderingen in oude institutionele bindingen eerder en meer de aandacht dan het ontstaan van nieuwe. Institutionaliserende in deze visie een continu proces van ontwikkeling van nieuwe waarden en normen, opinies, groepsvorming en binding, waaruit sociale cohesie ontstaat.

Wat is de invloed van institutionele arrangementen op sociale cohesie en in hoeverre bevorderen of belemmeren ze deze? Welke nieuwe instituties ontwikkelen zich tegen de achtergrond van deze veranderingen? Tot welke nieuwe bindingen leidt het transformatieproces in diverse maatschappelijke sferen zoals arbeid, zorg en onderwijs/opvoeding? Tot welke verschuivingen leidt het in de participatie en betrokkenheid van diverse groepen en tot welke nieuwe vormen van solidariteit?

Het gaat hier om een breed en complex terrein, dat vraagt om goedgefundeerd, interdisciplinair onderzoek, zowel strikt empirisch als historisch-vergelijkend. Het programma Maatschappelijke participatie, binding en betrokkenheid (PBB) stelt een analytisch kader voor om de verschillende invalshoeken en kenobjecten tot elkaar te brengen, om onderzoekers aan te zetten tot overstijgen van de eigen discipline grenzen, om de complexiteit van de problematiek recht te doen.

4.2. Begrippen, samenhangen en doelstelling van het programma

Sociale cohesie gezien als kenmerk van een systeem, betreft de interne samenhang binnen een groep, organisatie of samenleving. Zij komt tot stand als resultaat van participatie, binding en betrokkenheid, waarin de relatie van een individu met een sociaal systeem en de invloed van het sociale systeem op het gedrag en de attitude van het individu tot uitdrukking komt. Participatie heeft betrekking op de gedragsmatige component van die relatie. De bijdrage van een individu aan de vorming en instandhouding van een systeem, zij het een groep, een organisatie of de samenleving, staat centraal. Daarbij gaat het niet alleen om participatie in betaalde arbeid maar ook om participatie als uitdrukking van culturele, politieke of sociale betrokkenheid. Binding is een kenmerk van de relatie zelf; het is de wederkerige relatie van individu en groep. Een individu kan een meer of minder sterke binding hebben met een systeem. Die binding kan meerdere componenten hebben. Zij kan gestoeld zijn op (de werking van) gemeenschappelijk gedragen waarden, normen en rituelen zoals die vorm krijgen in allerlei instituties zoals politieke gremia, kerken, maatschappelijke organisaties variërend van grote beroepsorganisaties tot buurtverenigingen, het gezin en de media. Binding drukt zich uit in een instrumentele component: wat zijn de kosten en baten van participatie en de al dan niet aanwezigheid van alternatieven, en in een normatieve component: de gevoelde morele verplichting om te participeren. Betrokkenheid heeft betrekking op de identificatie van een individu met een systeem. Een hoge mate van betrokkenheid motiveert een individu om te blijven participeren.

Tussen participatie, binding en betrokkenheid bestaat een dynamische relatie. Participatie versterkt binding. Een sterke binding resulteert in een sterkere betrokkenheid. Hoe meer individuen participeren in een systeem, des te sterker is hun binding met het systeem en hoe meer zij zich ermee zullen identificeren, des te groter zal de sociale cohesie van het systeem zijn. Participatie, binding en betrokkenheid laten zich operationaliseren in Hirschman's -in dit programma wat ruimer geïnterpreteerde- conceptuele kader (zie par 4.4) in verschillende dimensies.

Het programma stelt zich ten doel meer licht te werpen op de complexe relatie tussen maatschappelijke participatie, binding en betrokkenheid, alsmede op de voorwaarden en institutionele arrangementen die uiteindelijk de mate van cohesie als systeemkenmerk bepalen. Daarmee is nog geen oordeel geveld of cohesie als zodanig een wenselijk kenmerk van een sociaal systeem is. Het antwoord op die laatste vraag zal onder meer afhankelijk zijn van het niveau van aggregatie: zo geeft een hoge mate van cohesie binnen een criminele organisatie problemen voor de rest van de maatschappij, en voor het justitiële apparaat in het bijzonder.

De wijze van programmering

De programmering van het onderzoek is geënt op een doordenking en ontwikkeling van het begrip sociale cohesie in relatie tot drie in paragraaf 4.6. nader toegelichte aandachtsvelden: opvoeding, onderwijs en vorming (paragraaf 4.6.a.), arbeid en inkomen (paragraaf 4.6.b.) en zorgarrangementen (paragraaf 4.6.c.). Daarbij gaat het om de institutionele dimensie, om de institutionele voorwaarden en vormgevingen die sociale cohesie kenmerken dan wel haar bevorderen of belasten. De velden zijn gekozen omdat zij dekken wat er doorgaans met sociale cohesie wordt geassocieerd.

De te onderzoeken thema's dienen te worden gericht op deze velden als kerngebieden waarop sociale cohesie vanuit een institutioneel perspectief zich manifesteert. De programmering verloopt in die zin dan ook 'van onderop': onderzoekers dragen thema's aan die de stuurgroep beoordeelt en rangschikt naar kwaliteit en relevantie voor het programma als geheel. De stuurgroep formuleert evenwel 'van bovenaf' een aantal nadere richtlijnen om het programma een herkenbare focus te geven en de samenhang tussen de verschillende bijdragen aan het programma te vergroten. Daarbij gaat het om een leidraad voor de analyse van het cohesiebegrip (paragraaf 2.1.) en om de verbijzondering van de institutionele aspecten waarmee dit programma zich onderscheidt van het zusterprogramma MPS (paragraaf 2.3.).

Het dynamisch karakter van participatie, betrokkenheid en binding

Waarden, normen, individuele voorkeuren, identiteitsconstructie, groepsvorming, politieke agenda's, formele institutionele binding en deelname aan maatschappelijke activiteiten, als moverende krachten achter en randvoorwaarden voor sociale cohesie, zijn voortdurend in beweging. Ten dele is dat proces autonoom, voorzover het gevoed wordt door nieuwe denkbeelden die oude visies definitief verdringen. Maar de dynamiek kent ook endogene trekken, voorzover zij uitdrukking is van maatschappelijke leerprocessen en nieuwe maatschappelijke praktijken. Het in kaart brengen van de complexe relatie tussen betrokkenheid, binding en participatie vormt dan ook een belangrijke uitdaging voor het programma PPB. Daarbij kan het natuurlijk niet gaan om momentopnamen van sociale cohesie als uitkomst of resultaat, maar moet inzicht worden verschaft in de dynamische institutionaliseringsprocessen waaruit cohesie zich naar aard, inhoud en vorm ontwikkelt, en in de mogelijkheden tot beïnvloeding daarvan (de 'manipuleerbare variabelen', in de zin van Bovens en Hemerijck 1996, blz. 14). Het gaat daarbij niet alleen om participatie als toestandsvariabele, maar evenzeer om de kansenstructuur en het beschikbaar zijn, stellen of komen van hulpbronnen, dan wel om het zichtbaar maken van centrifugale krachten en van 'malign circuits of exclusion' [Veenman 1997].

Moeten, willen, mogen en kunnen participeren

Tegenover het moeten, als door omstandigheden of door meer herkenbare derden opgelegde norm, staan min of meer empirisch aantoonbare aspecten van participatie, binding en betrokkenheid als het individuele willen (hieraan tegengesteld zijn 'dropping out' en 'opting out'), mogen (of het tegengestelde door discriminatie) en kunnen (of niet kunnen: deprivatie en bewerktuiging), ieder voor zich en in hun onderlinge samenhang. Daarbij is een wisselwerking bespeurbaar tussen empirie en normatiek: weten wat er gebeurt helpt om de gedachten te bepalen over wat er zou moeten gebeuren. Zowel de empirie als de normatieve beschouwing vereisen een tweevoudig perspectief: vanuit de individu en vanuit het sociale systeem, op een drietal niveaus - micro, vanuit de individuele situatie; meso, op het niveau van instellingen en organisaties; en macro, op het nationale of het internationale (beleids)niveau. Die niveaus beïnvloeden elkaar. Zo is de leefsituatie in de microsfeer en met name de taakverdeling binnen het huishouden van invloed op de maatschappelijke participatie op mesoniveau, bijvoorbeeld in arbeidsorganisaties of in termen van politieke participatie, en nog steeds traceerbaar in de macrocategorisering van het bestaan in termen van status - als werkende of werkloze, als man of vrouw, als burger, kiezer, gekozene, opdrachtgever of opdrachtnemer. Het omgekeerde is ook waar: status werkt door in de individuele leefsituatie. Wat is dan het meest

effectieve niveau van interventie? De relationele- en bestaansonzekerheid binnen het huishouden? Het handelingsvermogen in de wijk? Een generiek inkomens- en werkgelegenheidsbeleid op nationaal niveau?

Tenslotte vraagt het traceren van causaliteiten vaak om longitudinaal onderzoek. In hoeverre is de geneigdheid tot het bijhouden van kennis in het latere leven terug te voeren op vroegere schoolervaringen? Waar ligt de oorsprong van altruïsme, sociaal gedrag en burgerzin? In hoeverre is crimineel gedrag te herleiden op jeugdervaringen [Van IJzendoorn 1997], op maatschappelijke desintegratie [Van Dijk 1997] en geleidelijke processen van marginalisatie? [Veenman 1997]. In hoeverre staat de verantwoordelijkheid voor onbetaalde zorgtaken de opbouw van werkervaring en van een latere loopbaan in betaalde arbeid in de weg? Hanteerbaar maken van dit complexe geheel vraagt om een interdisciplinaire begrippenstructuur die verduidelijkt dat het om meerdere dimensies gaat.

4.3. Risico's voor sociale cohesie

De ideale cohesieve situatie is niet benoembaar, niet alleen omdat dynamische processen geen rustpunt kennen, maar ook omdat er geen eenstemmigheid is over de waarden en normen waaraan zo'n ideaalbeeld getoetst zou moeten worden. Desalniettemin wordt een gebrek aan sociale cohesie algemeen als een probleem beschouwd. Echter, niet ieder probleem vraagt om interventie. Daarmee verschuift de probleemstelling naar de in beginsel hanteerbare normatieve vraag wanneer een gemeenschap ergens iets aan moet doen. In hoeverre moeten 'private troubles' ook 'public issues' zijn [Wright Mills 1951]? Schuyt [1997] problematiseert deze materie vanuit een zestal voorwaarden: het moet gaan om (1) een aanzienlijk aantal getroffen en (2) 'private troubles' van verschillende oorsprong die (3) cumuleren en (4) persistent zijn, en (5) niet aan de individu zelf te wijten zijn; tenslotte moeten er (6) serieuze waarden mee gemoeid zijn.

Zo'n checklist inventariseert mogelijke risico's voor de bindende krachten in de samenleving en voor de individuele betrokkenheid, maar vraagt wel om operationalisering. Wat is een aanzienlijk aantal, en wat is daarbij de omvang van de risico's?; wat zijn serieuze waarden?; wie of wat bepaalt die waarden, en of er aan voldaan is? Dit zijn politieke vragen die verwijzen naar de beslissingsmacht, de beslissingsbevoegdheid en de toedeling van verantwoordelijkheden. De vraag of instituties en interventies naar aard en inhoud voldoende gelegitimeerd zijn, blijft derhalve van grote betekenis. Om te kunnen bepalen of sprake is van een bedreiging van sociale cohesie moet de omvang van de problemen worden vastgesteld. Aangegeven moet worden met behulp van referentiepunten van waaruit gevarenczones worden gepercipieerd. Daartoe moeten die referentiepunten worden verduidelijkt als eerste stap naar het empirisch informatiseren daarvan in relevante kengetallen [Everaers 1997; Veenhoven 1997]. Het is van belang om daarbij steeds voor ogen te houden dat wat goed, slecht of problematisch is niet alleen afhankelijk blijft van gezichtspunt en criterium, maar ook van context en niveau, die dan ook explicitering behoeven (zo kan een conflict met een ander niveau - de buitenwereld - de interne cohesie van een groep juist bevorderen). Maar ook dan nog zijn cohesieproblemen vaak alleen te duiden in termen van risico's of onzekerheden.

Om een nadere specificatie van gevarenczones te kunnen geven, is het nodig om normen, waarden en handelingsperspectieven die bij sociale cohesie in het geding zijn, te specificeren. Dat kan gebeuren aan de hand van de volgende zes referentiepunten die met elkaar kunnen wedijveren [WRR 1997, blz. 77-78; Hemerijck 1997]: rechtvaardigheid, legitimiteit, rechtmatigheid, doelmatigheid, doeltreffendheid en houdbaarheid.

In het onderzoek zal moeten worden aangegeven hoe de -gehanteerde- referentiepunten worden gespecificeerd. Omdat een hiërarchie ten aanzien van deze referentiepunten niet is gegeven, zal moeten worden aangegeven wat het gewicht is van de onderscheiden referentiepunten in hun onderlinge afweging. Dat verplicht meer in het algemeen de onderzoekers om aan te geven of- en op welke wijze beschrijvende, verklarende en normatieve vragen met elkaar in balans worden gebracht.

4.4. 'Exit, Voice and Loyalty' als interdisciplinaire dimensionering

Een belangrijke meerwaarde van het programma is het bevorderen van een interdisciplinair perspectief op het cohesievraagstuk. Interdisciplinariteit verheldert een problematiek echter alleen binnen een duidelijk analytisch kader, dat verschillen in invalshoeken en kenobjecten niet verdoezelt, maar de complementariteit van zienswijzen benadrukt en de onderlinge verstaanbaarheid bevordert door de relevante verbanden te leggen. Om in de meertaligheid die gemeenschappelijke taal te vinden wordt onderzoekers gevraagd om zich in hun perspectieven op het cohesievraagstuk bij voorkeur te laten leiden door een begrippenkader dat voortbouwt op Hirschmans *Exit, Voice and Loyalty* [1970], met dien verstande dat dit, zoals hieronder nader verduidelijkt wordt, wat ruimer wordt geïnterpreteerd dan in de oorspronkelijke bron.

'Exit' beschrijft de openheid van maatschappelijke verhoudingen. Als zodanig representeert het niet alleen de vrijheid om een sociaal verband (bijvoorbeeld een arbeidsovereenkomst, een echtverbintenis of het lidmaatschap van een organisatie) of een transactie af te blazen, maar ook om die aan te gaan (access), alsmede om toegang te verwerven tot hulpbronnen. Hebben mensen de formele en materiële mogelijkheden, alsmede de 'capabilities' om zelf te beslissen over de wijze waarop en de mate waarin zij maatschappelijk participeren? En maken ze daar ook gebruik van? Of staan bepaalde groepen of organisaties hen daarbij in de weg? En wáár overschrijden die instituties dan die drempel? De mate waarin vrijheid wordt genoten hangt niet alleen af van persoonskenmerken, vaardigheden en hulpbronnen, maar ook van de monopoliegraad: een burger kan het gezag van zijn of haar overheid alleen maar ontlopen door het land te verlaten, maar in andere relaties (partnerkeuze, bijvoorbeeld) zijn er doorgaans meer vrijheidsgraden. Introductie van de exit-optie ('the option of opting out') verruimt economische en burgerlijke vrijheden, herinnert de tegenpartij aan haar dienende functie en haar zorgtaken en bevordert de betrokkenheid van partijen [WRR 1994; Wolfson 1997].

'Voice' duidt op de mogelijkheid om zich te laten gelden binnen een sociaal verband, om zonder uit te treden het gebodene daarbinnen meer in overeenstemming te brengen met de eigen voorkeuren. Stem verheffen en uitpraten, individueel of collectief in vormen van belangen-behartiging, zijn de klassieke alternatieven voor de exit-optie, zolang er althans geluisterd wordt [Bickford 1996]. In die zin zijn (de mogelijkheid van) exit en voice complementair, ook als instrument van conflictbeheersing. Een (te) sterk aangezette voice kan een dreiging van conflict inhouden en daarmee tot exit leiden, maar anderzijds kan de dreiging van weglopen luisteren opleveren, daarmee conflictoplossend zijn en (een zekere) loyalty opleveren. Toepassing van de exit-optie vraagt echter wel om strategisch inzicht: "Once you have exited, you have lost the opportunity to use voice, but not vice versa; in some situations, exit will therefore be a reaction of last resort after voice has failed" [Hirschman 1970, p. 37]. Dat neemt niet weg dat de voice-optie ook gebruikt kan worden om, via intermediaire organen als de vakbeweging, politieke partijen of maatschappelijke organisaties, geslotenheid te doorbreken om toegang te krijgen tot sociale verbanden. Daarnaast ligt er een relatie tussen 'voice' en 'loyalty' in de binding die burgers ervaren ten opzichte van het regime, de gezagsdragers waarmee zij te maken hebben en de sociale verbanden waarvan zij deel uitmaken of waarin zij fungeren.

'Loyalty' - vertaalbaar als (individuele) loyaliteit, vereenzelviging dan wel (geïnstitutionaliseerde) solidariteit - tempert het gebruik van de exit-optie, ten gunste van pogingen van de voice-optie om 'van binnenuit' in 'gemeen overleg' een bevredigende oplossing te genereren. Het biedt de gelegenheid tot vreedzame, respectvolle en respecterende 'Auseinandersetzung' met andere normen en waarden. Het koopt aanpassingstijd voor maatschappelijke opvattingen en formele instituties die altijd in transitie zijn: huwelijken, arbeids- en zorgverbanden, culturele verbanden, kerken, politieke partijen. Een positieve interpretatie van loyalty veronderstelt wel dat exit en voice individueel uitvoerbare opties zijn, en niet worden gefrustreerd in ballotage, excommunicatie of geen gehoor geven door derden, want dan slaat loyalty om in 'neglect', apathie of anomie.

Het hier aangedragen begrippenapparaat biedt een interdisciplinair perspectief op het cohesievraagstuk, en dwingt onderzoekers om (1) zich rekenschap te geven van het interdisciplinaire karakter van het cohesievraagstuk en (2) de inhoudelijke samenwerking met andere disciplines te zoeken die uit dat inzicht voortvloeit. Aldus wil de stuurgroep bevorderen dat de analyse van sociale cohesie wordt uitgetild boven het eendimensionale disciplinaire blikveld. De begripsmatige driehoek 'exit, voice and loyalty' kan onderzoekers helpen een bestek uit te zetten binnen de oeverloosheid van het onderwerp, door zich te concentreren op risico's, op de vraag waar het 'verkeerd' dreigt te gaan, met te veel of te weinig openheid, te weinig geldingsdrang, te weinig betrokkenheid of een te

slaafse gebondenheid. Een dergelijke toespitsing onderstreept het strategische karakter van het programma, temeer voorzover zij kan worden geformuleerd in termen van weerlegbare verklarende hypothesen en, waar mogelijk, ondersteund met empirisch toetsbare indicatoren. Zij biedt ook de mogelijkheid de probleemstelling te dynamiseren: verschuift de verhouding tussen exit, voice en loyalty in de tijd? En wat zijn daarbij dan de drijvende krachten?

4.5. Het institutionele aspect als focus

Dit programma onderscheidt zich van het programma MPS door de nadruk te leggen op de institutionele dimensie: wat is de invloed van institutionele arrangementen op sociale cohesie en in hoeverre bevorderen of belemmeren zij deze? Daarbij gaat het om vragen omtrent (1) het niveau van interventie (publiek domein, privé domein of 'civil society' als hybride tussenvorm), (2) stuurbaarheid, sturing en de verdeling van bevoegdheden, verantwoordelijkheden en hulpbronnen, (3) doelbepaling, en (4) instrumentele aspecten.

Publiek domein, privé domein en 'civil society'

De normatieve en bestuurlijke aspecten van sociale cohesie laten zich classificeren naar domeinen als ervaringsobject, en analyseren naar de binnen die domeinen gehanteerde coördinatiemechanismen als kenobject. Een classificatie naar domeinen verschaft handzame ezelsbruggetjes, maar is analytisch ontoereikend, omdat zo'n indeling ideologische visies impliceert die niet algemeen gedragen worden. In de institutionele praktijk blijken de onderscheiden domeinen elkaar dan ook altijd te overlappen en wordt het probleem alleen helder onder het zijlicht van een analytische invalshoek.

Naar het niveau van interventie is de maatschappelijke ordening classificeerbaar in een driehoek van overheid, markt en huishouden met - als hybride vorm daarbinnen - het 'particulier initiatief', dan wel het 'maatschappelijk middenveld'. Het containerbegrip 'civil society' roept evenwel, zeker binnen het continentaal-Europese driestromenland, veel vragen op die verduidelijking en een nadere positionering vergen. Pas dan verschaft het, met inachtneming van een historisch perspectief, een adequaat analysekader voor interventiemechanismen ter bevordering of aantasting van sociale cohesie. Analyse van de Nederlandse gedaante van civil society vraagt bovendien om een nadere positionering qua ideologie. De liberale traditie bedient het publieke domein exclusief vanuit het machtsmonopolie van de staat die in de vorm van de rechtsstaat in formele zin de gelijke behandeling van zijn burgers waarborgt en ze overigens veel vrijheid laat; een civil society heeft in die opvatting bij voorkeur de vorm van particulier initiatief, dat hier en daar hiaten opvult die de staat laat liggen en behoort tot het privé domein van markten en burgers (huishoudens). De Christen-democratische traditie, daarentegen, gevoed door noties als subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring, ziet het publieke domein breder. Zij streeft naar een erkenning van het gezag van functionele organen naast de overheid, formeel (in een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, als bevoegd maatschappelijk middenveld), dan wel informeel (zoals in de bescherming van de positie van de sociale partners en van het gezin als vorm van huishouden). De sociaal-democratie, tenslotte, balanceert tussen het 'primaat van de politiek', waarin in die visie een grote rol is toebedeeld aan de publieke articulatie van maatschappelijke doelstellingen op de verschillende overheidsniveaus, en de erkenning van de aan de 'rode familie' geaffilieerde organisaties.

Het communitarisme geeft civil society nieuwe articulatie door in een eigenstandig maatschappelijk domein gezag te willen uitoefenen en vervolgens hulpbronnen te willen toedelen. Dat roept vragen op over de verdeling van bevoegdheden en verantwoordelijkheden in het maatschappelijk leven (Knijn [1997]). In een pluriforme en multiculturele samenleving is het intuïtief aansprekend om bevoegdheden zo in te richten dat het handelingsvermogen van de onmiddellijke omgeving (de eigen wijk of de eigen 'club') wordt vergroot, maar wat betekent dat voor de 'horizontale' politieke en economische gelijkheid en voor de nationale rechtseenheid? Wat betekent dat voor de gedachte dat een liberale waarborgstaat of een sociaal-democratische verzorgingsstaat hulpbronnen zou moeten toedelen 'as a political right, not as charity'? [Wilensky 1975, blz. 1]. Mag het particulier initiatief zodanige bevoegdheden en verantwoordelijkheden aan zich trekken dat het zich nestelt als een middenveld in een eigenstandig neo-corporatistisch domein? Of kan het zicht bieden op de verwezenlijking van een 'republikeins burgerschap' waarin burgers hun voice-optie uitoefenen zonder de overheid speelbal te maken van particularistische belangen? [Bussemaker 1997].

Stuurbaarheid, sturing en de verdeling van verantwoordelijkheden en hulpbronnen

De Nederlandse bestuurlijke traditie heeft al sedert de Unie van Utrecht wegen gevonden voor het gedogen van een zorgvuldig ingekapselde partiële soevereiniteit van minderheden; wellicht ligt hier zelfs de oorsprong van onze gedoogcultuur, als coping mechanism in een van oudsher pluriforme en multiculturele samenleving [Zwanenburg 1990 en 1996]. De handelingspraktijken van wat later de verzuiling is gaan heten hebben een onmiskenbare bijdrage geleverd aan de constructie van een nationale identiteit. De vraag is evenwel of de daaruit voortvloeiende Godsvrede niet eveneens een verdoezeling heeft bevorderd van het fundamentele onderscheid tussen doeleinden en instrumenten in het bestuur, door ook de instrumentkeuze te ideologiseren. Bij het onderzoek naar de institutionele aspecten van de sociale cohesie zijn zowel instrumentele vragen omtrent stuurbaarheid (werkt het?) als meer substantiële normatieve vragen omtrent de wenselijkheid van sturing en de verdeling van bevoegdheden, verantwoordelijkheden en hulpbronnen aan de orde (mag het?; hoort het?; past het?). In de bestuurspraktijk zijn beide vraagstellingen nauw verbonden. In analytische zin loont het evenwel om dat wat dan wel niet te scheiden is toch te onderscheiden. Dan tekent zich een tweetal complementaire onderzoeksvragen af naar (1) de ontwikkeling en beïnvloedingsmogelijkheden van normen, waarden, individuele voorkeuren, politieke agenda's en formele instituties, als richtinggevend en randvoorwaardelijke variabelen in de doelbepaling omtrent sociale cohesie, en (2) de ontwikkeling, het gebruik en de werking van instituties en instrumenten om die doelen te bereiken.

Doelbepaling

De vraag naar de doelbepaling roept een reeks normatief getinte subvragen op, waarvan er hier - bij wijze van voorbeeld - slechts enkele genoemd worden, in een volgorde waarin ook het instrumentele aspect geleidelijk weer meer op de voorgrond treedt. In hoeverre stroken traditionele opvattingen omtrent gelijkheid en solidariteit in de toedeling van hulpbronnen nog met het zelfbeeld van sociale groepen? [De Beus 1993]. In hoeverre zijn normen, waarden en individuele voorkeuren te optimaliseren in een individuele en een maatschappelijke doelstellingsfunctie, volgens het adagium 'als het niet kan zoals het moet, dan moet het maar zoals het kan'? [WRR 1997; Khalil 1997]. Hoe gaan burgers en andere actoren om met maatschappelijke verantwoordelijkheden in een beschaafde samenleving waarin zij elkaar in hun waarde laten bij een laag niveau van overheidsinterventie? [Margalit 1996; De Vries 1997]. Achten zij - bij een hoger niveau van interventie - de bejegening door formele instituties fatsoenlijk [Margalit en De Vries] en de druk van gedeelde normen dragelijk? [Merton 1968]. Behoeven de culturele, politieke, sociale en economische perspectieven op participatie in betaalde arbeid bijstelling? [Outshoorn 1996; Sevenhuijsen 1996; 1997]; zo ja, langs welke instrumentele weg? In hoeverre staan normen, waarden, probleempercepties en institutionele handelingspraktijken onder druk van een voortschrijdende internationalisering? [Bussemaker 1997a]; vraagt die internationalisering om harmonisatie, coördinatie, passieve accommodatie of juist actieve beleidsconcurrentie? En, bij al deze vragen, wat is de dynamiek die daarin besloten ligt? Trekken we lessen uit het verleden [Visser en Hemerijck 1997]?

Instrumentele aspecten

In de percepties omtrent de tweede vraagstelling - de ontwikkeling, het gebruik en de werking van instituties en instrumenten - hebben zich in het afgelopen decennium grote verschuivingen voorgedaan. Hier en elders heeft de publiekrechtelijke regulering van het maatschappelijk leven aan belang ingeboet ten gunste van transactiemechanismen en communicatieve strategieën. Regulering in de legistische zin van aansturing in en door dwingend recht is een éézijdige relatie, waarin de ene actor de andere zijn of haar gezag oplegt en het 'gehoorzamen' met effectieve sancties kan afdwingen. Het veronderstelt heldere en gelegitimeerde bevoegdheden, kenbaarheid van de op te lossen situatie, en de politieke wil om iets op te lossen, ook als kool en geit daarbij niet in gelijke mate gespaard kunnen worden. Transactie is een tweezijdig mechanisme voor het contractueel uitwisselen van prestaties en contraprestaties waarvan de nakoming rechtens afdwingbaar is. Het veronderstelt een heldere en aanvaardbare initiële toedeling van eigendoms- en gebruiksrechten, een redelijke mate van machtsevenwicht tussen partijen en relatief lage informatie- en transactiekosten. Communicatieve strategieën zijn ook tweezijdig, maar zonder dat het resultaat in rechte afdwingbaar is - er is slechts sprake van sociale dwang. Zij veronderstellen een zekere mate van empathie, binding of nutsinterdependentie en zijn daarom prominent aanwezig in kleine emotionele verbanden als het huishouden. Daarnaast spelen ze echter ook op andere niveaus, in de overlegcultuur en de binding binnen organisaties, en nationaal bijvoorbeeld in het poldermodel voor de coördinatie van het sociaal-economisch beleid.

4.6. Velden van onderzoek

Met de drie thema's *Opvoeding, onderwijs en vorming, arbeid en inkomen* en *zorgarrangementen* is een eerste voorsorteren beproefd naar belangrijke velden van onderzoek op het gebied van sociale cohesie. Hieronder zijn deze thema's nader toegelicht in een groot aantal op zichzelf al niet eens limitatief bedoelde vraagstellingen, in het volle besef dat hiervan slechts een klein deel aan bod zal kunnen komen, binnen de financieringsmogelijkheden van dit programma. Zoals uiteengezet in paragraaf 2, zoekt NWO het programmeringsmoment niet in de eerste plaats in de thematiek, maar in de kwaliteit en de interdisciplinaire aanpak, alsmede in de mate waarin de voorstellen passen in de in het vorige hoofdstuk beschreven nadere toespitsing van de problematiek.

4.6.a. *Opvoeding, onderwijs en vorming*

Onderzoek is welkom op het hele terrein van cultuuroverdracht, in de zin van begeleiding van de ingroei van jeugdigen (en volwassenen) in de systematiek van de samenleving en in de vaardigheden die nodig zijn om daarin te functioneren. Cultuur is dan opgevat als in woord en daad opgeslagen 'betekenis', niet alleen in de vorm van normen en waarden, maar ook van leefwijzen en -stijlen, van gedrag en attitudes en van ordening van ruimte, tijd en materie. Het biedt mensen houvast in het sociale handelen (het samenleven) en verschaft individuen een identiteit en een 'zelf'-bewustzijn.

Dit aandachtsveld bundelt onderzoek naar participatie in, binding aan en betrokkenheid bij de samenleving vanuit een perspectief van overdracht van cultuur als specifieke verzameling van betekenissen (materieel en immaterieel) die in belangrijke mate bepalend zijn voor de leefsituatie van (groepen) individuen. Vanuit dit perspectief dringen zich vragen op over de bagage - de cognitieve en sociaal-culturele vaardigheden - die individuen verworven dienen te hebben om ook daadwerkelijk over exit-opties te kunnen beschikken. Een volgende vraag is wat mensen moeten kennen en kunnen om hun voice-opties uit te oefenen in hun privé domein en in de deelname aan openbaarheid en politiek. Tenslotte laten zich onderzoeksvragen formuleren rond de basis waarop individuen in staat geacht kunnen worden tot loyalty. Onderzoek richt zich dan op de condities waaronder (emotionele en psychosociale) binding van individuen aan de samenleving (of aan een specifieke culturele context daarbinnen) mogelijk is, waarbij de focus ligt op de hechtingspotentie die individuen in de opvoeding al dan niet ontwikkeld hebben.

De basishypothese is dat opvoeding, onderwijs en vorming de grondslag leggen voor exit, voice en loyalty, in respectievelijk de overdracht van kwalificaties in kennis en kundes, de zorg voor de ontwikkeling van sociaal inzicht en communicatieve vaardigheden en het bevorderen van een psychosociale en emotionele ontwikkeling die garant staat voor (een potentie tot) hechting. Het onderzoek in dit cluster concentreert zich op de instituties, domeinen en hulpbronnen die hieraan een bijdrage leveren, zowel in de primaire leefsfeer (het gezin en nieuwe leefvormen) als daarbuiten, gericht op de ontwikkeling en vorming van jeugdigen en volwassenen.

Bij vragen rond kwalificaties gaat het om de voorbereiding op arbeids- en zorgtaken en daarmee op het veilig stellen van een zekere mate van onafhankelijkheid. Daarbij komen zowel de functie die het gezin en andere primaire leefvormen hebben in het ontwikkelen en overdragen van een arbeids- en zorgethiek alsook de kwalificerende werking van leerprocessen in scholen en andere opleidingsvormen aan de orde. In het eerste geval wordt onderzocht of een samenleving arbeid en zorg niet meer als verweven dan als gescheiden verantwoordelijkheden is (of moet) gaan zien en hoe individuen dan moeten worden voorbereid op de kundigheden en overtuigingen die deze verwevenheid vraagt (gezins- en emancipatiebeleid en veranderende zorg- en opvoedingsverantwoordelijkheden). In het tweede geval gaat het om kwesties van (cognitieve en sociale) kwalificatie voor een veranderende beroepsstructuur en beroepscultuur (meer flexibele arbeid met een nadruk op kennisintensieve productie en dienstverlening) en de gevolgen van selectieprocessen voor minderbegaafden (signalering, preventie en behandeling van leer- en opvoedingsmoeilijkheden die kunnen resulteren in ongekwalificeerde schooluitval, moeilijk-opvoedbaarheid en sociaal afhaken).

Een tweede groep van vragen concentreert zich op de ontwikkelingsmogelijkheden van sociaal inzicht en communicatieve vaardigheden die vereist zijn om invulling te kunnen geven aan modern burgerschap. In de primaire leefsfeer richt de aandacht zich op de determinanten daarvan, waarbij levensbeschouwing en zingeving alsook taalcodes en leefstijlen in beeld komen (consumentisme en leefgewoontes, deviantie, normvervaging en sociale weerbaarheid). Tevens gaat hierbij de interesse uit naar pedagogische invloeden vanuit ondersteunende instanties zoals het buurtwerk en de jeugdzorg, maar ook vanuit maatschappelijk organisaties en instituties als de media, religieuze instellingen, de sport en het verenigingsleven. Voor wat betreft scholen en opleidingsinstituties zijn kwesties als 'leren leren', vorming van culturele bagage, stimulering van tolerantie en diversiteit, en training van vaardigheden als sociaal inzicht, mondigheid en weerbaarheid belangrijke aandachtspunten. Tevens dienen zich vragen aan rond de bijdrage van permanente educatie aan verrijking van culturele kaders en verbreding en vernieuwing van culturele vorming.

Een derde groep van vragen richt zich op de ontwikkeling van de emotionele en psycho-sociale kenmerken van individuen die het hen (on)mogelijk maakt binding met anderen (hechting) en de samenleving als geheel (zorg voor anderen en de wereld) aan te gaan. Welke determinanten van gezinnen, alternatieve samenlevingsvormen en nieuwe opvoedingsarrangementen (kinderzorg en -opvang) spelen een rol bij het al dan niet tot stand komen van hechting? Daarbij richt het onderzoek zich eveneens op de invloed van 'ontsporingen' als seksueel misbruik en geweld en van mankerende opvoedingscompetenties in het algemeen. Welke functies kunnen instellingen gericht op opvoedingsondersteuning hierin hebben en wat is de betekenis van opvang en preventie bij deviantie en moeilijk opvoedbaarheid? Voor scholen dringen zich vragen op naar hun bijdrage aan een evenwichtige emotionele ontwikkeling en een vroegtijdige signalering van opvoedingsproblemen en de preventie daarvan (begeleiding van emotionele ontwikkeling in puberteit en adolescentie bijvoorbeeld voor wat betreft seksualiteit en relaties, opvang bij psychologische en psycho-sociale problemen en bestrijding van spijbelen en drop-out).

4.6.b. Arbeid en inkomen

De discussie over werkgelegenheid en werkloosheid, over de verdeling van betaalde arbeid, vrijwilligerswerk en zorgtaken, en over de houdbaarheid van ons sociale zekerheidsstelsel illustreert het belang en het gewicht van arbeid voor de cohesie van en in de samenleving. Die betekenis moet worden geïnterpreteerd tegen de achtergrond van arbeid als multidimensioneel fenomeen: arbeid als bron van inkomen ter realisering van de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van het individu; arbeid als weg tot zelfontplooiing; arbeid als middel tot het aangaan van sociale verbanden; arbeid als draagvlak van maatschappelijke welvaart en overgedragen inkomens. Tekorten aan arbeid dienen zich vanuit deze brede visie aan als een oorzaak van marginalisering en mogelijke criminaliteit en vormen daarmee een potentiële bedreiging van de sociale cohesie. Arbeidsinkomensvervangende voorzieningen via het stelsel van sociale zekerheid mogen dan een middel zijn om financiële onafhankelijkheid van het individu tot op zekere hoogte te waarborgen, zij vormen geen of onvoldoende compensatie voor het verlies aan participatie, binding en betrokkenheid dat van uitsluiting aan arbeidsdeelname uit kan gaan. Bevordering van arbeidsparticipatie geldt derhalve als een belangrijk cohesie-bevorderend instrument. Het vele dat er mis kan gaan met de vraag naar en het aanbod van arbeid, en de multicausaliteit daarvan, dwingt tot een analyse en vervolgens tot (discussie over) een ontwerp van interventies; interventies die gelet op de gelaagdheid van onze samenleving op verschillende niveaus kunnen plaatsvinden: overheid, markt, maatschappelijke organisaties, huishoudens en individuen.

Ook de problematiek rond arbeid en inkomen laat zich dimensioneren in termen van exit, voice en loyalty. Onderzoeksvragen rond het thema exit - open maatschappelijke verhoudingen - zouden een drietal thema's kunnen betreffen: (1) de condities waaronder en de mate en vorm waarin de toegang (access) tot betaalde arbeid wordt gewaarborgd, (2) de mogelijkheid dat de eigen verantwoordelijkheid voor het hebben, houden of krijgen van betaald werk wordt gefrustreerd door institutionele arrangementen, dan wel oneigenlijk wordt ontlopen onder afschuiving van de consequenties daarvan op anderen, en (3) discriminatie naar herkomst, leeftijd of sekse, en de verdeling van betaalde arbeid en onbetaalde zorgtaken.

Voor het eerste thema is met name van belang hoe access vorm kan worden gegeven teneinde de exit-optie en de kans op marginalisatie zo klein mogelijk te houden. Daarbij moet bijzondere betekenis worden gehecht aan factoren die toegang en uitsluiting bepalen of beïnvloeden (het insider/outsider-vraagstuk), de structuur en besluitvorming waarin de definiëring van die factoren plaatsvindt, en de hulpbronnen in termen van arbeidsbemiddeling, loopbaanbegeleiding, scholing, (tijdelijke) loonsuppletie en regulering die daarbij ter beschikking staan. In het bijzonder zal de toegang tot arbeid en inkomen vanuit het perspectief van sekse, leeftijd en etnische afkomst moeten worden bekeken. Daarbij zal ook de vraag moeten worden betrokken over welke verantwoordelijkheden en bevoegdheden de onderscheiden niveaus van interventie beschikken en zouden moeten beschikken. Welke verantwoordelijkheden en bevoegdheden (waaronder voice-opties) hebben de arbeidsorganisaties en de organisaties van het bedrijfsleven inzake de vormgeving van de voorwaarden en omstandigheden waaronder arbeid wordt verricht? Moeten die aan hen worden gelaten? Zo ja, onder welke voorwaarden?

Bij het tweede thema is een belangrijke vraag of, en zo ja, hoe en door wie het ontlopen van verantwoordelijkheid voor het bieden van die faciliteiten dan wel het weigeren om van die faciliteiten gebruik te maken, wordt gesanctioneerd. Wordt het creëren, inzetten en het gebruik van faciliteiten door positieve prikkels gestimuleerd? Heeft het samenstel in het verleden van verantwoordelijkheden (rechten en plichten) in de verschillende niveaus (overheid, markt, werkgevers- en werknemersorganisaties en andere uitvoeringsinstanties en individuen) de beschikbaarheid en toegankelijkheid negatief beïnvloed, dat wil zeggen exit bevordert en access belemmert? Welke structuren, culturen en processen hebben daartoe geleid?

Het derde thema - discriminatie en de combinatie van arbeid en zorg - roept de vraag op naar gelijke behandeling en handelingspraktijken in het algemeen, en naar de verdeling van 'betaalde' en 'onbetaalde' arbeid, alsmede naar de gevolgen die daaraan verbonden zijn of worden. In hoeverre is de toegang tot (betaalde) arbeid gelijkelijk verdeeld over groepen burgers? Welke rol spelen herkomst, leeftijd en - met name in de man/vrouw verdeling - 'het thuisfront' daarbij? In hoeverre is er in regelgeving of handelingspraktijken nog sprake van een al dan niet impliciete of zelfs on(der)bewuste bias ten gunste van de (mannelijke) kostwinner? Behoeven kwalificatie-factoren, persoonlijke leefomstandigheden of maatschappelijke categorisering (bijvoorbeeld leeftijd) hierbij nadere aandacht?

Voor al deze thema's is de complementariteit van exit en voice - de gelegenheid om zich te laten horen en de kansen en waarborgen om gehoord te worden - van eminent belang. In hoeverre staan dominante normen- en waardenpatronen open voor discussie en voor beïnvloeding binnen het huishouden, in de eigen organisatie, en op het niveau van de politieke besluitvorming? Welke mogelijkheden zijn er om op te komen voor het eigen recht ingeval van discriminatie? In hoeverre bestaan er combinatiemogelijkheden van arbeid en zorg, en hoe worden deze gefaciliteerd om aan beperkingen in arbeidsbeschikbaarheid tegemoet te komen? Waar worden die faciliteiten gecreëerd, voor wiens verantwoordelijkheid komen zij, wie beslist over de beschikbaarheid en toegankelijkheid van die faciliteiten?

Voor het creëren en verzekeren van loyalty, van solidariteit en besef van verantwoordelijkheden ten opzichte van de samenleving, van vertrouwen in de politiek, van betrokkenheid in de privé- en de werksituatie, zal met name onderzocht moeten worden welke de belangrijkste access-factoren zijn. Hoe kan access - institutioneel - worden gefaciliteerd, rekening houdend met de differentiaties van groepen, (van met hun levensomstandigheden samenhangende mogelijkheden en beperkingen, hun capabilities), met behoeften en (gerechtvaardigde, want afgewogen) wensen? Welke verantwoordelijkheden hebben burgers? Onder welke voorwaarden kunnen burgers effectief verantwoordelijkheden worden opgelegd, mede ter waarborging van de collectieve verantwoordelijkheid? Waar ligt - in de arbeidsorganisatie - het evenwicht tussen 'bonding' en flexibiliteit? Het gelegenheid bieden tot en het gebruik maken van voice zullen daarbij speciale aandacht moeten krijgen. Inspraak en medezeggenschap vormen in delen van het veld van arbeid en inkomen bestaande en functionerende instituties. Men zal daarbij in het onderzoek moeten betrekken in hoeverre voice reëel is en dus kán bijdragen aan loyalty, maar ook of voice een insiders-aspect heeft of kan hebben en welke invloed dat kan hebben op access dan wel exit van outsiders en op het ontstaan van gefragmenteerde of groepssolidariteit. Ook hier is de vraag van de mogelijkheid,

aard, vorm en reikwijdte van interventie en op welke niveau die interventie zou moeten of kunnen plaatsvinden van eminent belang om zicht te krijgen op de mogelijke factoren die sociale cohesie positief of negatief beïnvloeden.

4.6.c. *Zorgarrangementen*

Zorg is een urgente maatschappelijke kwestie geworden. Demografische ontwikkelingen, veranderingen in gezins- en arbeidsverhoudingen, medische ontwikkelingen en politieke verschuivingen hebben de traditionele 'welfare mix' van de Nederlandse verzorgingsstaat ter discussie gesteld, die berustte op een zekere taakverdeling tussen de fundamentele 'welfare triangle': overheid, markt en huishouden. Nieuwe arrangementen moeten vorm krijgen in een situatie waarin de staat meer van haar zorgtaken verschuift naar het particulier initiatief en het maatschappelijk middenveld en de verantwoordelijkheid van de daar opererende instituties, en waar primaire leefvormen niet langer als 'buffer' van zorg kunnen dienen, als gevolg van de niet langer vanzelfsprekende zorgende aanwezigheid van vrouwen in de privésfeer. Marktgerichte voorzieningen gaan de plaats innemen van overheidszorg en zorg in het gezin, processen die reeds zichtbaar zijn in de volkshuisvesting, de gezondheidszorg, de thuiszorg, de kinderopvang en de sociale verzekeringen. Daar ontstaan vragen over wat goede zorg is en wat de grenzen aan zorg zijn, als gevolg van ontwikkelingen in de demografie, de medische technologie, de toegenomen werkdruk, de vergaande professionalisering en functiedifferentiatie, de financiële beperkingen en de introductie van marktanaloge uitvoeringsorganisaties. Door deze veranderingen binnen de verzorgingsstaat en in de samenleving dreigt er een zorghiaat, in zowel sociale als morele zin. In het algemeen wordt zorg van belang geacht voor de kwaliteit van het leven, maar wat goede zorg is, is omstreden. Zorg is altijd een dimensie geweest van sociale cohesie en naast het arbeidsbestel een cruciale peiler van sociale integratie; het dreigend hiaat roept vragen op over hoe zorg voorheen binding gaf en in de toekomst binding geeft.

Uitgangspunt voor onderzoek binnen dit cluster is in algemene termen de vraag wat de trans-formatie van de 'welfare mix' betekent voor de zorg in termen van access/exit, voice/listening en loyaliteit. Welke 'welfare mix' geeft burgers toegang (access) tot zorg, stelt sommigen in staat zorgverantwoordelijkheid af te schuiven aan anderen ('exit'), geeft burgers mogelijkheden deel te nemen aan het bepalen van en het toezien op de criteria van de verdeling van zorg ('voice') en de erkenning van behoeften, en hoe kan solidariteit ('loyalty') intact blijven in een situatie van ongelijke zorgbehoeften en verschuivende (zorg)verantwoordelijkheden, en wat is daarvan de uitstraling in termen van betrokkenheid bij de samenleving als geheel? Welke 'welfare mix' vermindert het zorghiaat bij een voortgaande economische participatie van vrouwen? Is het denkbaar dat primaire leefvormen nog steeds in een bepaalde mate als buffer van zorg kunnen dienen, omdat de niet langer vanzelfsprekende zorgende aanwezigheid van vrouwen (deels) gecompenseerd wordt door zorgende aanwezigheid van mannen? Het gaat daarbij dan niet alleen om de verdeling van zorg verlenen en zorgontvangen: wie zorgt voor wie, hoe, en waarom, wie moet welke zorg verschaffen, hoe wordt beschikbaarheid en toegang tot zorg verdeeld; maar ook om de waardering van zorg: wat is goede zorg, welke plaats heeft zorg in de kwaliteit van het bestaan en wie heeft daar wat over te zeggen?

Meer in het bijzonder kan men denken aan de volgende kwesties. Op welke wijze komt de verdeling van verantwoordelijkheden en bevoegdheden inzake zorg over primaire leefvormen, overheid en markt tot stand? Welke processen hebben in het verleden de 'welfare mix' bepaald? Hoe komt men tot nieuwe afbakening en verdeling van verantwoordelijkheden, en tot nieuwe vormen van samenwerking tussen de verschillende actoren in de zorgverlening? Men kan daarbij denken aan kwesties als de verhouding tussen medische en sociale zorg en aan de kwaliteit en de afstemming tussen thuiszorg en de mantelzorg. Wat zijn de mogelijkheden en moeilijkheden van privatisering en marktwerking in de zorgsector? Wat zijn de effecten hiervan voor de verhoudingen tussen zorgverleners en zorgontvangers? Wat zijn de gevolgen hiervan en van de professionalisering en taakdifferentiatie voor de kwaliteit van de zorg? Wat zijn de mogelijkheden tot 'voice' van groepen burgers in de zorg, zoals ouderen, patiënten, mantelzorgers? Wat kan de betekenis van de zorgethiek zijn voor morele vraagstukken in de gezondheidszorg en de plaats van zorg in het gezondheidsrecht?

4.7. Literatuurlijst

- Beus, J.W. de (1993), *Economische gelijkheid en het goede leven*, Amsterdam: Contact.
- Beus, J.W. de (1997), *Eeuwige Democratie. Europese Politiek in Tijden van Wereldvorming*, oratie Rijksuniversiteit Groningen.
- Bickford, M. (1996), *Dissonance and Democracy. Listening, Conflict and Citizenship*, Ithaca New York: Cornell University Press.
- Bussemaker, J. (1997), *Burgerschap en verzorgingsstaat. Perspectieven op burgerschap en sociale cohesie in de context van de Nederlandse verzorgingsstaat*, bijdrage aan NWO-expertmeeting Sociale Cohesie d.d. 17 december 1997.
- Bussemaker, J. (1997a), Mogelijkheden en beperkingen van nationale verzorgingsstaten: De herstructurering van de sociale zekerheid, in W.Hout en M. Sie Dhian Ho, red., *Aanpassing onder druk? Nederland en de gevolgen van de internationalisering*, Assen: Van Gorcum, blz. 100-115.
- Bourdieu, P. (1979), *La distinction, critique sociale du jugement*, Parijs: Editions de Minuit.
- Bovens, M. en Hemerijck, A. (1996), *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*, Amsterdam: Boom.
- Buchanan, J.M. (1965), *An Economic Theory of Clubs*, *Economica*, 32, blz. 1-14.
- Cohen, J. en Rogers, J. (1995), *Associations and Democracy. The Real Utopias Project, Volume I*. New York: Verso.
- Deleeck, H. (1997), Bijdrage aan NWO-expertmeeting Soiale Cohesie d.d. 17 december 1997.
- Dijk, J. van (1997), *Etnische onderklasse en criminaliteit; over de Amerikanisering van criminaliteitspatronen en criminele politiek in West-Europa*, bijdrage aan NWO-expert meeting Sociale Cohesie d.d. 19 december 1997.
- Doorn, J.A.A. van (1978), De verzorgingsmaatschappij in de praktijk, in J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt, (red.), *De stagnerende verzorgingsstaat*, Amsterdam: Boom, blz. 17-46.
- Hemerijck, A. (1997), bijdrage aan NWO-expertmeeting Sociale Cohesie d.d. 17 december 1997.
- Hirschman, A.O. (1970), *Exit, Voice and Loyalty*, Cambridge: Harvard University Press.
- Hirschman, A.O. (1982), *Shifting Involvements: Private Interests and Public Action*, Princeton: University Press.
- Khalil, E.L. (1997), Etzioni versus Becker: Do Moral Sentiments Differ from Ordinary Tastes?, *De Economist*, 145, blz. 491-520.
- Knijjn, T. (1997), *Civil society: als de draden van het web*, bijdrage NWO-expertmeeting Sociale Cohesie d.d. 17 december 1997.
- Leibenstein, H. (1966), Allocative Efficiency vs. 'X-Efficiency', *The American Economic Review*, 56, blz. 392-415.
- Margalit, A. (1996), *The Decent Society*, Cambridge: Harvard University Press.
- Merton, R.K. (1968), *Social Theory and Social Structure*, tweede druk, New York: Free Press.
- Outshoorn, J. 1996, Ontwikkeling van probleempercepties. Omslag in het emancipatiebeleid, in O. van Heffen, et.al. (red.), *Culturele dynamiek en beleidsontwikkeling in Nederland*, Assen: Van Gorcum, blz. 132-147.
- Schuyt, C.J.M. (1997), *Sociale cohesie en sociaal beleid. Drie publiekscolleges*, Amsterdam: De Balie.
- Sevenhuijsen, S.L. (1996), *Oordelen met zorg. Feministische beschouwingen over recht, politiek en moraal*, Meppel: Boom.
- Sevenhuijsen, S.L.(1997), De ondraaglijke lichtheid van het bestaan, in M. van den Brink e.a., red., *Een stuk zeep in de badkuip. Hoe zorg tot stand komt*, Deventer: Tjeenk Willink, blz. 47-72.
- IJzendoorn, M.H. van (1997), Attachment, Emergent Morality and Agression: Toward a Developmental Socioemotional Model of Antisocial Behaviour, *International Journal of Behavioral Development* 21, 1997.
- Veenhoven, R. (1997), Quality-of-life in Individualistic Society, in M.J. de Jong en A.C. Zijderveld, eds., *The Gift of Society*, Nijkerk: Enzo Press, blz. 149-170.
- Veenman, J. (1997), Marginalisering en de relatie met sociale cohesie, bijdrage aan NWO-expertmeeting Sociale Cohesie d.d. 17 december 1997.
- Visser, J. en A. Hemerijck (1997), *'A Dutch Miracle'. Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in The Netherlands*, Amsterdam University Press.
- Vries, G de (1997), *Waarden, wetenschap en de constitutie van een fatsoenlijke samenleving*, Amsterdam: De Balie.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (1994), *Belang en beleid; naar een*

- verantwoorde uitvoering van de werknemersverzekeringen, *Rapporten aan de Regering*, 45, Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (1997), Van verdelen naar verdienen. *Rapporten aan de Regering*, 51, Den Haag: Sdu Uitgeverij.
- Wilensky, H.L. (1975), *The Welfare State and Equality*, Berkeley: University of California Press.
- Wissema, J.G. (1995), *Privatiseren of niet?*, ESB, 80, blz. 371.
- Wolfson, D.J. (1997), *Markt en rechtvaardigheid in de sociale zekerheid*, ESB, 82, blz. 969-973.
- Wright Mills, C. (1959), *The Sociological Imagination*, Oxford: University Press.
- Zwanenburg, M.A. (1990), *Kleine criminaliteit en overheidsbeleid*, Gouda Quint.
- Zwanenburg, M.A. (1996), *Reader Toegepaste Beleidssociologie*, Rotterdam, EUR.

5. DE ORGANISATIE VAN HET PROGRAMMA

5.1. Organisatiestructuur

Het programma Sociale Cohesie wordt uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van een Programmaraad. Daaronder ressorteren twee stuurgroepen, die voor het programma MPS en die voor het programma PBB. De programmaraad wordt ingesteld door het Algemeen Bestuur van NWO en bestaat uit een voorzitter en vertegenwoordigers van de medefinancierende departementen, van de NWO-gebiedsbesturen Geesteswetenschappen en Maatschappij- en Gedragwetenschappen en uit de voorzitters van de stuurgroepen MPS en PBB.

De programmaraad

De programmaraad heeft tot taak om toezicht te houden op de uitvoering van het stimuleringsprogramma als geheel en het bevorderen en zo nodig bewaken van de onderlinge samenhang en coherentie van de twee deelprogramma's. Dit vindt plaats door onder meer het vaststellen van de te honoreren onderzoeken, en wel op grond van de door de twee stuurgroepen opgestelde prioriteitsvolgorde. Ook het beoordelen en vaststellen van de jaarlijkse begroting van het stimuleringsprogramma en van de twee deelprogramma's, en van de jaarlijkse rapportages maken deel uit van de taken van de programmaraad.

De stuurgroepen

In de stuurgroepen MPS en PBB zijn onderzoekers vanuit de deelnemende disciplines vertegenwoordigd. Hun belangrijkste taak is het ten uitvoer leggen van het programma in de geest van het goedgekeurde programmavoorstel voor het betreffende deelprogramma.

Programmaraad en beide stuurgroepen worden ambtelijk ondersteund vanuit NWO. Teneinde de samenhang tussen de twee deelprogramma's van het programma Sociale Cohesie verder te bevorderen voeren de voorzitters van de twee stuurgroepen regelmatig overleg en wonen zij over en weer de vergaderingen van de twee stuurgroepen bij.

5.2. Samenstelling programmaraad en stuurgroepen

Hieronder wordt de samenstelling van de programmaraad en stuurgroepen op het moment van ter perse gaan van deze brochure vermeld. Wijzigingen in de samenstelling zullen worden bekend gemaakt door middel van de nieuwsbrief Sociale Cohesie.

Programmaraad

Prof.dr. D.J. van de Kaa (voorzitter)

Mw.drs. I.P.A.M. Mottier
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen

Ir. M.J.M. Malmberg
Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

Dr. R.A. Visser
Ministerie van Justitie

Dr. C.L. Maas
Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Mw.prof.dr. A. Niehof
Gebiedsbestuur Maatschappij- en Gedragwetenschappen, NWO

Prof.dr. A.W.J. Houtepen

Gebiedsbestuur Geesteswetenschappen, NWO

Prof.dr. A. de Ruijter
Stuurgroep Maatschappelijke Participatie, Binding en Betrokkenheid

Prof.mr. A.Ph.C.M. Jaspers
Stuurgroep De Nederlandse Multiculturele en Pluriforme Samenleving

Stuurgroep MPS

Prof.dr. A. de Ruijter (voorzitter)
Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht
Sociale antropologie

Prof.dr. J. Lucassen (vice-voorzitter)
Faculteit Letteren, Vrije Universiteit
Internationale en comparatieve sociale geschiedenis, migratie-onderzoek

Mw.dr. A.E. Komter
Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht
Algemene sociale wetenschappen

Prof.dr. J.M. van der Lans
Faculteit Sociale Wetenschappen, Katholieke Universiteit Nijmegen
Cultuur- en godsdienstpsychologie

Prof.dr. J.P. Mackenbach
Faculteit der Geneeskunde en Gezondheidswetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam
Medische en maatschappelijke determinanten van de volksgezondheid

Prof.dr. P.C. Muysken
Faculteit Letteren, Universiteit Leiden
Algemene taalwetenschap, i.h.b. de Ibero-Amerikaanse taalwetenschap

Prof.dr. G.R. Semin
Faculteit Psychologie en Pedagogiek, Vrije Universiteit
Sociale psychologie

Prof.dr. J. Veenman
Faculteit Economische Wetenschappen, Erasmus Universiteit Rotterdam
Sociologie en arbeidsmarkt

Stuurgroep PBB

prof.dr. A.Ph.C.M. Jaspers (voorzitter)
Faculteit Rechtsgeleerdheid, Universiteit Utrecht
Arbeidsrecht

mw.prof.dr. J.V. Outshoorn (vice-voorzitter)
Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Leiden
Vrouwenstudies

prof.dr. A. de Grip
Faculteit Economische Wetenschappen en Bedrijfskunde, Universiteit Maastricht
Onderwijs en arbeidsmarkt

prof.dr. M. van der Linden
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
Sociale geschiedenis

prof.dr. H.J.A. Verdaasdonk
Faculteit Letteren, Katholieke Universiteit Brabant
Marketing en sociologie van het boek

mw.dr. A.J. de Regt
Faculteit Maatschappij- en Gedragwetenschappen, Universiteit van Amsterdam
Sociologie

dr. W. Meeus
Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Utrecht
Kinder- en jeugdstudies

5.3. Verankering programma Sociale Cohesie

Een van de doelstellingen van het stimuleringsprogramma is de verankering op lange termijn van onderzoek rond het thema sociale cohesie in het Nederlandse onderzoekbestel. Dit houdt in dat de onderwerpen in dit programma hun plaats vinden in de onderzoeksagenda's van de desbetreffende universiteiten c.q. onderzoekscholen en van de niet-universitaire onderzoeksinstituten die actief zijn op het terrein. Het programma dient aldus een blijvende bijdrage te leveren aan de versterking van het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van sociale cohesie.

Het stimuleringsprogramma beoogt door de wijze van opzet en organisatie deze verankering op diverse manieren te bewerkstelligen. Zo dienen de betrokken instellingen bij de toekenning van projecten de subsidies te matchen en zullen zij garanties moeten geven voor de continuïteit na afloop. Op deze wijze zullen herkenbare multidisciplinaire expertisecoren ontstaan.

Verankering zal voorts worden nagestreefd door middel van de verspreiding van de resultaten van het onderzoek binnen het programma. Resultaten van afzonderlijke deelonderzoeken zullen worden gepubliceerd in wetenschappelijke publicaties. Voor het programma als geheel zal een reeks van samenhangende publicaties voort worden gebracht, waarin de resultaten van de deelonderzoeken worden samengebracht. De eerste besprekingen met mogelijke uitgeverijen zijn inmiddels gestart.

De op- en uitbouw van een data-infrastructuur voor sociaal-wetenschappelijke gegevens, relevant voor sociale cohesie, behoort tot de expliciete doelstellingen van het programma. Vanuit beide stuurgroepen zijn met het oogmerk om te komen tot een strategisch samenwerkingsverband te komen, reeds besprekingen gevoerd met het CBS en het SCP. Samenwerking zal voorts gezocht worden met diverse andere instellingen, zoals CTSV, LISV, NVG.

Tot slot zal de overdracht van kennis vanuit het wetenschappelijk programma vorm krijgen in concrete aanbevelingen voor het beleid ten aanzien van diverse aspecten van sociale cohesie. Hierbij moet worden gedacht aan beleidsrapporten, voortkomend uit wetenschappelijk onderzoek. De vertegenwoordigers van de deelnemende departementen in de programmaraad hebben een belangrijke taak in het totstandbrengen van deze interface. Zij zullen tevens de contacten onderhouden met niet in de programmaraad vertegenwoordigde departementen. Daarnaast zullen regelmatig workshops worden gehouden tijdens welke onderzoekers en beleidsmakers met elkaar van gedachten kunnen wisselen over de wensen en mogelijkheden.

5.4. Looptijd en financiële omvang

Het programma MPS omvat op dit moment een budget van Mf 11,7 miljoen aan tweede geldstroom middelen; de looptijd van het deelprogramma is 8 jaar. Voor PBB is dat Mf 6.215 bij een (voorlopige) looptijd van vijf jaar. Het streven is erop gericht dat beide programma's gelijkwaardig zijn en worden

gefinancierd uit een mix van eerste en tweede geldstroom en departementale stimuleringsmiddelen. Op termijn zal dit inhouden dat in financiële zin verschuivingen tussen beide deelprogramma's zullen plaatsvinden. In 1999 zullen verdere besprekingen met belangstellende departementen volgen over aanvullende financiering. Ook daarbuiten zal nog naar partners worden gezocht. In het volgende schema zijn de reeds beschikbaar gestelde middelen opgenomen. Aan dit totaaloverzicht kan nog worden toegevoegd een geschat bedrag aan matching vanuit de eerste geldstroom van *Mf* 20. In totaal wordt dus gestreefd naar een omvang van *Mf* 40.

Bedragen in Mf

	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	totaal
NWO*	0,4	1,1	2,45	2,55	1,3	0,35	1,1	1,35	1,1	11,7
OC&W/DGCZ		0,2	0,2	0,2	0,2	0,2				1,0
VWS		0,2	0,2	0,2	0,2	0,2				1,0
Justitie		0,2	0,2	0,2	0,2	0,2				1,0
SZW		0,05	pm	pm	pm	pm	pm			0,05
OC&W/emancipatie		0,165	pm	pm	pm	pm	pm			0,165
EZ			pm	pm	pm	pm	pm			pm
BiZa			pm	pm	pm	pm	pm			pm
Stimuleringsgelden		0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5			3,0
Totaal										21,5

5.5. Het uitzetten van het onderzoek

In deze brochure is alleen globale informatie opgenomen over de wijze waarop het onderzoek wordt uitgezet. Door middel van de *Nieuwsbrief Sociale Cohesie* zullen de stuurgroepen hun oproepen om onderzoeksvorstellen in te dienen en gegevens met betrekking tot de subsidierondes bekend maken. Verder zullen er bij deze brochure supplementen verschijnen waarin gedetailleerde informatie over de subsidierondes wordt verstrekt.

Gelet op het huidige financiële kader zijn voor het deelprogramma PBB twee subsidierondes voorzien. De eerste ronde heeft in 1998/1999 plaatsgevonden, de tweede zal in het voorjaar van 2000 van start gaan. Het definitieve karakter en tijdpad van deze ronde moet nog vastgesteld worden.

De eerste subsidieronde voor het deelprogramma MPS vond plaats in 1997, de tweede in 1998. Voorts vond in 1999 een (beperkte) subsidieronde voor longitudinaal onderzoek plaats. In het jaar 2000 zal de stuurgroep MPS dit deelprogramma tussentijds (laten) beoordelen. Indien de beoordeling hiertoe aanleiding geeft, zal het programma worden bijgesteld. Hierna, in het jaar 2001, is de laatste subsidieronde voorzien.

Na ontvangst van de aanvragen zal per voorstel het advies van tenminste twee referenten worden ingewonnen. De voorstellen worden beoordeeld aan de hand van verschillende criteria, zoals de kwaliteit van het voorstel, de originaliteit, de interdisciplinariteit van het onderzoek, en de inpassing in het programma. Deze beoordelingscriteria worden in de supplementen vermeld. De rapporten van de referenten zullen in anonieme vorm aan de betrokkenen worden voorgelegd in het kader van de hoorprocedure. Vervolgens stelt de betreffende stuurgroep de definitieve beoordeling en prioritering van de aanvragen vast.

Bij het opstellen van de prioriteitsvolgorde zullen inhoudelijke overwegingen (waaronder inpassing in het programma), beleidsmatige overwegingen (waaronder spreiding over de desbetreffende wetenschapsgebieden) en financiële overwegingen (omvang van de gevraagde steun, omvang van de bijdrage van de instelling) een belangrijke rol spelen. De toekenning van subsidies geschiedt voor de als subsidiabel gekwalificeerde aanvragen in volgorde van prioriteit. De toekenning geschiedt - op voorstel van de betreffende stuurgroep - door de programmaraad. Indien de stuurgroep dit wenselijk acht, wordt de formele toekenning voorafgegaan door een contractbespreking.